УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ТА КРИЗИ: МОБІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ

МОНОГРАФІЯ

Дніпро
2019

УДК 327.5
П 49

Затверджено до друку за рекомендацією вченої ради Університету імені Альфреда Нобеля (протокол № 4 від 24 червня 2019 р.)

Рецензенти:

С.М. Наумкіна – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»;

І.В. Іщенко – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

Г.Я. Глуха –доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри інноваційного менеджменту та міжнародної логістики ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля».

П 49 Політичні конфлікти та кризи: мобілізаційні чинники громадянської активності: монографія / Г.П. Щедрова, Г.В. Щолокова, Р.М. Ключник, А.О. Перфільєва, В.Ю. Медяник / за ред. Г.П. Щедрової. – Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2019. – 200 с.

ISBN 978-966-434-468-2

У монографії здійснено комплексний аналіз мобілізаційних чинників громадянської активності під час політичних конфліктів і криз в Україні та світі. Автори докладно висвітлюють теоретичні питання щодо сучасного виміру політичних конфліктів та криз. Значну увагу приділено геоекономічному виміру політичних конфліктів у сучасному світі. Проаналізовано Brexit як чинник політичного життя Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії з точки зору його конфліктогенного потенціалу, обгрунтовано фактори інтенсифікації політичного протесту в умовах кризового стану, розглянуто безпекову політику об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації в Україні.

Розраховано на фахівців у галузі політики, науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів.

УДК 327.5

© Г.П. Щедрова, Г.В. Щолокова, Р.М. Ключник, А.О. Перфільєва, В.Ю. Медяник, 2019
© Університет імені Альфреда Нобеля, оформлення, 2019

ISBN 978-966-434-468-2

Вступ

Предметне поле політичної науки в сучасній Україні значно розширено дослідженнями, в яких ведеться пошук мобілізаційних чинників громадянської активності під час політичних конфліктів та криз. Не виключенням є і ця монографія. Дослідження теорії та сучасного виміру політичних конфліктів і криз дозволило автору передмови, першого розділу і висновків доктору політичних наук, професору Г.П. Щедровій звернути увагу на специфіку політичного дискурсу проблематики політичних конфліктів і криз. Пошук державами нових форм врядування, реалізації політичних, економічних, соціальних або гуманітарних реформ нерідко призводить до виникнення гострих системних конфліктів і криз, які провокують структурні зміни як в окремих країнах, так і на глобальному рівні. Політичні конфлікти та кризи – складові всіх політичних систем. Маючи негативний зміст, вони виконують і конструктивну функцію рушія позитивних змін. У розділі належну увагу приділено інформаційному впливу на конфлікти та кризові явища: йдеться про широке залучення онлайн-технологій – комплексу методів, процесів та способів використання мережі Інтернет з метою досягнення політичних цілей. Також йдеться про домінанти та засоби управління конфліктним потенціалом політичних інститутів сучасної України. З'ясовано, що найбільш вразливими серед політичних інститутів є політична опозиція, політична еліта, органи місцевого самоврядування та державного управління, правоохоронні та силові відомства, інститут виборів. Визначаються шляхи досягнення компромісу та консенсусу.

А.О. Перфільєва, кандидат політичних наук, доцент, автор другого розділу, здійснила дослідження геоеконо-

мічного виміру політичних конфліктів у сучасному світі. Економізація розвитку стає провідною закономірністю сучасного історичного етапу, під впливом якої функціонують національні системи і вибудовується нова глобальна система. Ці умови актуалізували процеси переосмислення новітнього досвіду практик конфліктної взаємодії між основними акторами міжнародного середовища. Результатом такого переосмислення став геоекономічний підхід як основа інтерпретації процесів міжнародної взаємодії та формування наукової стратегії розвитку держави як основного суб'єкта міжнародних відносин. Геоекономіка постає інструментом оцінки моделей розвитку держави, який дозволяє обирати найоптимальніший варіант для збереження та примноження державного потенціалу в сучасному світі. Приділено увагу сутності, складовим та суб'єктам геоекономічного конфлікту. Розглядається геоекономічний вимір російсько-українського конфлікту, який має високий ступінь складності й протікає у формі гібридної війни. Геоекономічна складова є одним із компонентів цього конфлікту, але основне протиріччя, через яке і заради якого суб'єкти вступили у протиборство, подано у вигляді моделі розвитку сучасної України.

Автор третього розділу кандидат політичних наук, доцент Г.В. Щолокова досліджує **Brexit як чинник політичного життя** Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Належну увагу приділено особливостям європейської інтеграції Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, поглибленню ідейно-політичних розмежувань у британському суспільстві як наслідку Brexit і сценаріям подальшого розвитку Сполученого Королевства. Зроблено висновок, що Brexit має значний конфліктогенний потенціал, який проявився на різних рівнях та в різних сферах. Ключовим завданням для британських політиків та громадянського суспільства стала мінімізація вже нанесених політичних, економічних та інших збитків та сприяння недопущенню прояву конфліктогенного потенціалу Brexit в майбутньому

шляхом подолання розбіжностей серед політичної еліти, консолідації громадської думки, чіткого визначення майбутніх відносин з Європейським Союзом.

Четвертий розділ монографії за авторства кандидата політичних наук Р.М. Ключника присвячено дослідженню факторів інтенсифікації політичного протесту в умовах кризового стану. Виокремлюються основні закономірності мобілізації учасників протесту, розрізняється фізична та цифрова мобілізація, причому остання відіграє у кризових умовах все більшу роль. Простежується вплив міського середовища на характер мобілізації та участі громадян у протестах. Акції протесту сприяють формуванню ідентичності їх учасників. Приділено увагу соціальному капіталу як фактору формування політичного протесту. Ідентифікація людини з певною групою, відповідність її поведінки очікуванням інших громадян сприяють соціальній стабілізації. Політичний вимір соціального капіталу полягає у створенні структур, які мають на меті реалізацію протестних настроїв громадян, переведення абстрактного невдоволення в конкретні політичні дії. Висвітлюється комунікативний фактор динамізації протестного руху, що наочно проявився на прикладах «Арабської весни», Революції Гідності, а також подій у Венесуелі та інших країнах світу. «Жовті жилети» є прикладом протестної акції безлідерського типу. Але всі проблеми, пов'язані з участю громадян у протестах в умовах політичної кризи, слід вирішувати комплексно та з урахуванням наукового інструментарію. Адже рівень розвитку політичної науки та світовий досвід можуть сприяти конструктивному вирішенню будь-якого конфлікту, якщо його учасники готові до переговорного процесу та інших форм досягнення порозуміння.

В.Ю. Медяником, кандидатом історичних наук, у п'ятому розділі «Безпекова політика об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації» здійснено спробу проаналізувати новий напрям сучасної української політики, пов'язаний із практичною реалізацією політики

ОТГ у сфері безпеки та охорони громадського порядку на прикладі Дніпропетровської області. Виокремлено пріоритетні напрями безпекової політики сьогодення та розглянуто деякі форми цієї діяльності на прикладі Царичанської ОТГ Дніпропетровської області, що створює безпечне середовище і таким чином забезпечує громадський правопорядок для жителів громади.

Монографію розраховано на фахівців у галузі політики, науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів.

Щедрова Г.П.

Розділ 1.
Теорія та сучасний вимір політичних конфліктів і криз

1.1. Політологічний дискурс проблематики конфліктів і криз

Конфліктні та кризові явища в політиці задовго до їх наукового обґрунтування були взаємопов'язаними. Криза як наслідок політичного конфлікту та конфлікт як неодмінний елемент системної кризи влади – це ті явища, які супроводжують держави і суспільства впродовж історії. Однак якщо конфліктологія досягла статусу самостійної науки наприкінці 60-х років минулого століття, то новий науковий напрям – кризологія лише у XXI ст. починає формувати своє предметне поле, концентруючись переважно на економічних проявах. Політичні ж аспекти вказаних явищ стали пріоритетними дослідженнями сучасної політології, зокрема у контексті демократичного транзиту, формування політичних еліт та різного роду суспільних та геополітичних трансформацій.

Суперечливе та негативне змістовне забарвлення термінів «конфлікт» та «конфліктність» зазвичай зумовлене етимологією понять, адже з латинської «conflictus» означає зіткнення. Спочатку така інтерпретація була пов'язана з біологічними або природними процесами, які через зіткнення або руйнували певну систему, або ж надавали їй нових якостей. У наших попередніх дослідженнях обґрунтовано соціально-політичні особливості конфліктних процесів, які еволюціонують у часі і зі зміною історичних епох. Констатовано, що конфлікт у суспільстві чи політиці це, перш за все, певний завершальний етап вирішення/подолання цивілізаційних (соціально-економічних, політичних, культурних) суперечностей у системі суспільно-політичних відносин. Таким чином, політичний конфлікт насамперед це спосіб саморегуляції

і стабілізації суспільства, засіб формулювання групових цінностей та інтересів. Інше значення, що вже має більш чітко виражений негативний аспект, – це конфліктність усередині політичної системи, революційні зміни, конфлікти як складова процесу політичної конкуренції [54].

Конфліктогенність – невід'ємна складова існування людства, однак перші наукові дослідження суспільно-політичних конфліктів датовані VII–VI ст. до н.е. і пов'язані з філософськими доктринами мислителів Стародавнього Сходу, які вважали, що джерело розвитку всього сущого – це протиріччя між позитивним (ян) та негативним (інь) початками. В Античні часи дослідження конфлікту пов'язували з динамікою суспільного розвитку. Зокрема філософ Геракліт у пошуках пояснень причини руху стверджував, що його треба уявляти як процес, що відбувається внаслідок боротьби протилежностей. Думки Геракліта щодо уособлення у війні першооснови усього сущого повністю суперечили поглядам Платона, який убачав у війні велике зло.

Середньовіччя характеризується релігійною спрямованістю конфліктологічної доктрини, коли підґрунтям конфліктів вважалася протилежність між тілесним і духовним у людині або між вдома градами – божим і земним. На гріховність спроби поєднати ці два конфліктуючі начала вказували відомі середньовічні мислителі А. Блаженний та Ф. Аквінський, водночас інтерпретуючи всю історію людства як вічну битву двох царств. Зауважимо, що загалом епоха Середньовіччя, у першу чергу, відзначилася саме релігійними конфліктами між християнським та мусульманським світами.

Невід'ємною частиною суспільно-політичної еволюції конфліктність називали і в епоху Відродження. Зокрема Н. Макіавеллі вважав конфлікт неперервним станом суспільства. Англійський філософ Ф. Бекон одним із перших ґрунтовно проаналізував сукупність причин соціальних конфліктів і детально розглянув матеріальні, психологічні і політичні передумови таких колізій. Він

визнавав вирішальну роль матеріальних чинників у виникненні конфліктів, а головним з них вважав тяжке становище народних мас, помилки правителів і соціальну заздрість. У свою чергу нідерландський юрист Г. Гроцій зазначав, що вирішувати політичні конфлікти повинен розум, адже він є верховним суддею, а не божественним провидінням.

Категоризація політичного конфлікту та формування базису для виникнення окремої наукової галузі – конфліктології почалися на рубежі XIX–XX ст. Цей період також позначився переходом у вітчизняних та західних дослідженнях із площини групових чи класових конфліктів на рівень міжособистісних суперечностей, внутрішньогрупових конфліктів, їхніх психологічних аспектів, функцій та складових феномену «політичний конфлікт» тощо. Безумовно, визначальним модерним чинником у формуванні теорії політичного конфлікту наприкінці XIX ст. стала біхевіористська революція та практика застосування психоаналітичного підходу.

Перша половина XX ст. ознаменувалася появою таких наукових течій та підходів, як функціональна (Г. Зіммель) та структурно-функціональна (Т. Парсонс) теорії конфлікту, теорія позитивно-функціонального конфлікту (Л. Козер), діалектична теорія конфлікту (Р. Дарендорф), загальна теорія конфлікту (К. Боулдінг) тощо. Конфліктологічна парадигма, що сформувалася у рамках філософії та ранньої соціології, з часом еволюціонувала у суто політологічні концепції конфліктів, такі як: концепція нерівномірного розвитку (Т. Нейрн), теорія цивілізаційних конфліктів (С. Гантінгтон), елітистська теорія конфлікту (В. Парето, Г. Моска), теорія зацікавлених груп (А. Бентлі), теорія обмежених ресурсів (Дж. Бертон), теорія насильства (Ж. Сорель, Й. Гальтунг), концепція внутрішнього колоніалізму (М. Гектер), етнополітичні теорії конфлікту (Дж. Ротшильд) та ін. [54].

Засновник теоретичної конфліктології Г. Зіммель вважав конфліктні явища неминучими і невідворотними.

Чинниками, що впливають на характер перебігу конфлікту, вчений називав інстинкти любові й ненависті, джерелами конфлікту – прояв людьми так званих «інстинктів ворожості» та зіткнення інтересів. Також дослідник наголошував на тому, що конфлікт є мінливою змінною, яка має різні ступені інтенсивності – від конкуренції до боротьби. Боротьбу Г. Зіммель визначив як деструктивну безпосередню битву сторін, а конкуренцію – як більш упорядковану боротьбу, яка призводить до їх взаємного відособлення [18].

У цей же період бере свій початок системно-функціональна теорія Т. Парсонса. Він убачав у конфлікті причину дестабілізації та дезорганізації суспільно-політичного життя. Він визначив конфлікт як аномалію життя суспільства, а тому головним завданням має стати підтримка безконфліктних відносин між різними його елементами, що зможе забезпечити соціальну рівновагу, взаєморозуміння та співробітництво. Гарантією зниження рівня конфліктності політичної системи Т. Парсонс уважав виконання інтегративної функції правовими інституціями, релігією та звичаями [6].

Л. Козер у трактаті «Функції соціального конфлікту» заклав початок сучасної західної соціології конфлікту [21]. Учений першим здійснив спробу аналізу позитивно-функціонального конфлікту, аргументував позитивну роль конфліктів у забезпеченні сталості соціальних систем. Л. Козер виходив із того, що конфлікт – це боротьба за цінності та соціальний статус, владу, матеріальні та духовні блага. Ця боротьба має за мету нейтралізацію та знищення супротивника, і водночас виконує позитивні функції – надає можливість для виходу негативних емоцій, коли люди під час конфлікту краще пізнають один одного, а відносини ворожнечі трансформуються у відносини співпраці. Дослідник уважав, що позитивними наслідками соціального конфлікту є поява нових суспільних порядків, норм та відносин, стимулювання соціальних змін.

Наголошував на природній логіці конфліктів, але вже з боку владних відносин, німецько-британський політолог Р. Дарендорф – автор діалектичної теорії конфлікту та конфліктної моделі суспільства. Класові конфлікти він пояснював саме характером влади. Також учений уважав марними спроби ліквідації глибинних причин соціальних антагонізмів, допускаючи можливість впливати на зміну специфіки перебігу конфлікту. Тому висловлені Л. Козером аргументи на користь позитивного впливу конфліктів були підтримані Р. Дарендорфом у контексті перспектив трансформації конфлікту з революційних переворотів на поступові еволюційні зміни.

Р. Дарендорф називав прийомами врегулювання конфліктів: визнання наявності конфлікту та сприяння його формальному виявленню; досягнення певного рівня організованого конфлікту та спільних домовленостей щодо прийняття певних правил, дотримання яких забезпечує рівність сторін та баланс інтересів; формулювання контрагентами чітких позицій та вимог [8, с. 117].

Підґрунтям для розробки загальної теорії конфлікту К. Боулдінга стало твердження про спільні зразки розвитку всіх конфліктів. Автор праці «Конфлікт і захист: загальна теорія» підкреслював, що ці загальні риси дозволять суспільству контролювати, прогнозувати конфлікти, керувати ними та їхніми наслідки. Авторству К. Боулдінга належить виокремлення двох моделей конфлікту – статичної та динамічної. На думку автора, динаміка конфлікту – це процес, який відбувається внаслідок реакції протидіючих сторін на зовнішні стимули, а статика передбачає аналіз суб'єктів конфлікту і відносин між ними [60].

Розглянуті мультидисциплінарні теорії та концепції належать переважно до соціології або політичної соціології. Ми ж зосередимося на суто політологічних теоріях конфлікту, відмінністю яких є аналіз не лише політичних суперечностей, але й конфліктогенності міжетнічних відносин, цивілізаційних зіткнень, боротьби за ресурси

тощо. Таким чином, предметне поле цих досліджень охоплює найбільш актуальні проблеми сьогодення. Тут варто торкнутися тріади теорій етнополітичних конфліктів, яка об'єднала концепції нерівномірного розвитку, внутрішнього колоніалізму, неоетніцистську концепцію.

Концепція внутрішнього колоніалізму належить авторству професора Вашингтонського університету М. Гектера. Вона полягає у співвідношенні проблеми нерівномірності соціально-економічного розвитку з етнічними розбіжностями населення держави. У свою чергу це провокує політичні конфлікти між центральним урядом і етнічними периферійними групами у процесі модернізації багатонаціональної держави [65]. М. Гектер пов'язував посилення вказаних розбіжностей етнонаціональних груп з тим, що процеси модернізації у них проходили з різною інтенсивністю.

Етнополітична концепція (неоетніцистська теорія конфліктів) професора Колумбійського університету Дж. Ротшильда підбила своєрідний підсумок аналізу політичних факторів у ґенезі етнонаціональних конфліктів. У праці «Етнополітика» дослідник зазначає, що впродовж модернізації відбувається політизація лідерів національної меншості, а це спричиняє й політизацію всієї соціальної групи [68]. Рушійний мотив початку вказаного процесу – ставка на збереження етноспецифічних рис і прагнення консолідувати їхніх носіїв у єдину активну групу. Автор етнополітичної концепції наголошував на тому, що для подальшого розвитку групи необхідний прошарок еліти, яка буде здатною до мобілізації носіїв етнічних рис і зацікавленою в цьому. Також йшлося про необхідність суперництва, зокрема як центрально-периферійного конфлікту на етнонаціональному ґрунті.

Принагідно зауважимо, що, на думку українського дослідника М. Примуша, конфлікти, в основі яких лежить зіткнення цінностей модернізації та традиціоналізму, мають цивілізаційний характер. Суб'єкти цих конфліктів орієнтуються на різні соціальні моделі і норми

та захищають різні культурні цінності. За таких умов відбувається політизація етнокультурних цінностей, а конфлікти без політичного узгодження і врегулювання можуть переходити у форму насильства.

Елітистські теорії В. Парето та Г. Моски, теорія зацікавлених груп А. Бентлі, етатистська концепція Ф. Оппенгеймера склали основу теорій політичних груп. Вони спиралися на ідеї необхідності постійної зміни еліт, існування сил, здатних замінити правлячу групу, а також тезу про те, що через діяльність політичних груп з різними інтересами реалізується політичне життя суспільства.

Бачення соціуму як сукупності панівної групи та неорганізованої більшості наближене до витоків теорії елітизму. Італійські соціологи Г. Моска та В. Парето називали причиною політичних конфліктів неоднорідну структуру суспільства. Щодо виникнення конфліктів автори стверджували, що вони можуть виникати не лише між елітою та більшістю, але й всередині елітарних груп. Причому останній чинник є, у свою чергу, рушійною силою змін еліти і, як наслідок, всього суспільства.

Розглядаючи теорію зацікавлених груп (А. Бентлі), зазначимо, що вони мають різні потреби, інтереси, послуговуються різними політичними цінностями, і саме це призводить до конфронтації. У праці «Процес здійснення державної влади: вивчення громадських тисків» А. Бентлі доводив, що діяльність людей завжди продиктована власними інтересами і спрямована на їх забезпечення [59]. У теорії зацікавлених груп основними моделями вироблення та реалізації державної політики визначаються плюралізм та корпоративізм. Роль держави у теорії розглядається як засіб врегулювання конфліктів між групами та їхніми інтересами й досягнення певної рівноваги між конкуруючими угрупуваннями [59, с. 132–133].

Німецький економіст і соціолог Ф. Оппенгеймер, розробляючи власну концепцію конфлікту, звернув увагу на питання походження держави й особливості соціальних процесів, які в ній відбуваються. Учений стверджу-

вав, що провідними факторами у виникненні держави є економічні процеси і явища. Згідно з концепцією Ф. Оппенгеймера держава – це правовий інститут, нав'язаний насильницьким шляхом однією групою людей (завойовниками) іншій групі, яка з тих чи інших причин отримала роль завойованих [67].

Пряма політична боротьба посіла чільне місце у теорії насильства (Й. Гальтунг, Ж. Сорель,). У праці Ж. Сореля «Роздуми про насильство» сформульовані ключові поняття міфу й насильства [41]. Він пише, що політичні та соціальні конфлікти є ознакою ірраціонального характеру історії та суспільства, утверджують стихійний рух мас та заперечують ідею соціального процесу. У тезах Ж. Сореля переважно йдеться про домінування прямого насильства. Водночас Й. Гальтунг виділяв ще дві його форми – структурне і культурне. Перше передбачає створення відповідних умов, які утискають потреби й інтереси людей. Друге – це будь-які аспекти домінуючої культури, які дозволяють легалізувати таке насильство. При цьому культурне насильство продукує умови для прояву структурного, а структурне – для прямого насильства. Пряме насильство передбачає прямі спрямовані дії, а структурне впливає через соціальні структури. Й. Гальтунг уважає, що у світовій політиці взаємовідносини «Північ» і «Південь», «Схід» і «Захід» також побудовані на структурному насильстві. Умовами для структурного конфлікту є різна спрямованість інтересів елітних груп «центру» і «периферії» і очолювання руху національного визволення елітою «периферії» [64].

Досліджуючи етапізацію розвитку теорії політичних конфліктів, ми неодмінно дійдемо до питання пошуку глобальних витоків конфліктів. Цей аспект стосується ресурсів та базових потреб людського життя, пошуку джерел політичної стабільності, цивілізаційних процесів та ін.

Так, теорія обмежених ресурсів Дж. Бертона виходить з того, що більшість конфліктів виникає у результаті від-

сутності сприйняття сторонами базових потреб одне одного, у першу чергу, безпеки, визнання і участі. На думку Дж. Бертона, через необмеженість ресурсів ці потреби не є взаємовиключними. Дослідник стверджує, що конфлікти у суспільстві мають бути виключно дозволеними, а врегулювати при цьому можливо тільки ті, які не стосуються суперечностей щодо потреб та ресурсів. Спираючись на аргументацію Дж. Бертона, можна дійти до більш глибоких причин конфліктності суспільства, яка так чи інакше пов'язана з базовими потребами людини.

Попри те, що конфлікт не можна вважати станом рівноваги та гармонії у суспільстві, його дослідженню частково присвячено теорію політичної стабільності (Дж. Блондел, Д. Істон, Д. Сандерс). Автори теорії зосередилися на аналізі чинників запобігання конфліктогенності суспільства. Наголошується, що характеристикам стабільності відповідають лише ті системи, що мають досвід тривалого демократичного врядування в умовах відсутності активних опозиційних рухів. Прикладом глобального контексту може бути концепція цивілізаційних конфліктів як частина теорії політичної стабільності С. Гантінгтона. Американський дослідник послуговувався ідеєю «зіткнення цивілізацій», стверджуючи, що модерний світ як джерело конфлікту сприймає переважно культурно-цивілізаційні розбіжності. Замість політичної й економічної конфронтації на авансцену глобальної політики виходять розрізнені на цивілізаційному рівні нації та групи. Усі аспекти теорії лягли в основу праці С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» [49], а демонстрація відмінностей, переваг та недоліків різних цивілізаційних систем – у спільну зі З. Бжезінським книгу «Політична влада: США/СРСР» [61]. Зауважимо, що нової актуальності та аргументації теорії політичної стабільності та цивілізаційних зіткнень набули на початку XXI ст., коли світ відчув загрозу ісламського екстремізму.

Підсумовуючи викладене, провідними рисами сучасної західної конфліктології назвемо сприйняття конфлік-

тів як закономірного і природного явища для соціальних і політичних систем, невід'ємних потреб людини як конфліктогенних чинників; існування як негативних, так і конструктивних наслідків конфліктів, таких як модернізаційні зміни, перемоги актуальних цінностей тощо. Не менш важливою характеристикою є можливість управління та наявність механізмів вирішення конфліктів, а також відхід від соціально-політичних та економічних конфліктогенних чинників у напрямку культурно-цивілізаційних, що перебувають за межами матеріальних благ.

Поява нових наукових течій була зумовлена змінами методологічної парадигми у дослідженні політичних конфліктів. Започаткування теорії асиметричного конфлікту (Е. Макк), ігрової теорії конфлікту (Д. Льюс та Г. Райффі, А. Рапопорт), системно-кібернетичного підходу (А. Етціоні) дозволило актуалізували пікові стани конфліктів – війн, міжетнічних та релігійних сутичок та новітніх форм інформаційного протистояння.

Термін «асиметричний конфлікт» виник на межі XX–XXI ст. і був уведений до наукового обігу у статті вченого-міжнародника Е. Макка «Чому великі держави програють малі війни: політика асиметричного конфлікту» [66]. Саме стратегічні поразки сильних держав обґрунтовували зміст теорії асиметричного конфлікту. Автор концептуалізував аномальну слабкість сильних гравців та здатність слабших суб'єктів політики нав'язувати свою волю сильному противнику. Щодо ігрової теорії конфлікту, то її треба уявити як узагальнену систему даних про конфліктну поведінку. Ця система спирається на положення теорії ігор з урахуванням аргументації економічної та соціально-психологічної теорій, зокрема про раціональність соціальної дії, користь від соціальної взаємодії, соціально-психологічні засади гри тощо [9, с. 35–36].

Сучасний світ часто звертається до аналогій у соціальній та кібернетичній системах. Такий підхід дозволив охопити кілька рівнів суспільного, політичного та глобального порядків. Системно-кібернетичний підхід зге-

нерував варіант вирішення глобальних конфліктів людства на основі погодження двох позицій – автономії особистості і суспільного порядку та цінностей Заходу і Сходу. Американський політолог А. Етціоні наголошував на тому, що світ рухається до синтезу індивідуальних прав і соціальної відповідальності, які дослідник визначив як цінності двох цивілізацій. Підсумовуючи власні висновки, учений зводив розвиток світу до утворення кількох регіональних співтовариств, що об'єднаються у трансрегіональні організації під керівництвом глобального громадянського суспільства та глобальних органів влади [57].

В Україні конфліктологія у своїй ґенезі безпосередньо пов'язана з формуванням засад вітчизняної політології наприкінці XX ст. Дослідження, які склали своєрідне предметне поле для української науки, стосувалися категоризації політичних конфліктів як поняття та феномену (В. Криволапчук, М. Пірен, В. Тімашов), формування сучасних теоретичних моделей конфлікту (І. Денисенко), типології політичних конфліктів, зокрема міжнародних (Л. Герасіна, І. Кіянка, В. Кременюк, Є. Стрельцов), політико-нормативних аспектів конфліктів (С. Ростецька). Емпіричні дослідження зосередили увагу науковців на вивченні конфліктогенності українського суспільства і політичної еліти (Г. Щедрова), інституціональної складової політичних конфліктів (Г. Касьянов, А. Пойченко, В. Ребкало, О. Хворостяний), шляхів та механізмів вирішення політичних конфліктів в Україні (Л. Кочубей, Т. Павловська, І. Станкевич) тощо.

Військові дії на Донбасі стали каталізатором зміни вектора конфліктологічних досліджень в Україні. Вже існуючі напрями наукового пошуку розширили теми соціальної та етнічної ідентичності, військових конфліктів, зовнішніх факторів політичних конфліктів в Україні. Так, у 2014 р. фахівці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України у монографії «Донбас в етнополітичному вимірі» комплек-

сно дослідили історію і сучасну динаміку етнополітичних процесів на території українського Донбасу, специфіку регіональної ідентичності та особливості суспільної поведінки населення Донбаського регіону України [16]. Також учені розкрили зміст передумов виникнення внутрішніх конфліктів, де одне з перших місць посідає вибір геополітичної стратегії держави.

Важливо констатувати, що за жодним із напрямів досліджень не сформульовано універсального визначення поняття «політичний конфлікт». Конфлікт як зіткнення різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їхньому прагненні реалізувати свої інтереси й цілі, пов'язані насамперед із боротьбою за здобуття і перерозподіл влади, визначає Політологічний енциклопедичний словник [33, с. 515]. Уточнюючи зафіксовану дефініцію, український дослідник М. Примуш підкреслює, що йдеться про протиборство реальних суспільних сил, які уособлюються лідерами, елітами, партіями, організаціями та іншими об'єднаннями [36, с. 97]. Безумовно, у політології достатньо обґрунтовано твердження, що політичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту. Та варто все ж зважати на сучасні умови, в яких політичний конфлікт набуває глобального значення, торкається у своєму перебігу життя усіх верств населення і груп інтересів, а його наслідки часто каталізують подальші цивілізаційні зміни.

Формування уявлень про політичні кризи також зазнало еволюційних змін. Так, перші розмірковування про політичну нестабільність та смуту зафіксовані у джерелах Стародавнього Єгипту. Там наведено розуміння політичної нестабільності і кризи у соціальному розвитку як наслідок порушення законів. Закони ж визнані справедливими з огляду на їхнє божественне джерело походження. Порушення божественних норм з боку «беззаконників» призводить до «страшних змін» [13, с. 1].

У пам'ятці політичної думки Стародавньої Індії трактаті «Артхашастра» будь-які кризові тенденції у суспіль-

стві повністю пояснюються як прояви слабкості правителя [2, с. 76]. У трактаті зафіксовано принцип, який згодом стане продовженням у працях відомого флорентійського філософа Н. Макіавеллі, – владу та інструменти політичного впливу треба здобувати і відстоювати будь-якими методами – і благими, і ворожими до суспільства. Нерозуміння або ж несприйняття таких методів часто зумовлюють кризові явища у сприйнятті суспільством політики і навпаки.

Ще одне трактування кризових явищ у політичному житті держави належить Конфуцію, який досить скептично ставився до спроб управління через запровадження жорстких законів, вважаючи, що більш оптимальною буде система традиційних ритуалів та культурних регламентацій.

У період Античності думки щодо природи криз розділилися. Якщо Платон вважав, що головним фундаментальним елементом стабільності держави є верховенство права, а нехтування законами є головною причиною державної кризи, то, відповідно до бачення Аристотеля, політична криза зумовлювалася змінами у соціальній структурі. Йшлося про переважання бідних верств населення над іншими стратами в умовах стрімкого зростання радикального потенціалу у домінуючого прошарку суспільства [7, с. 234; 1, с. 85]. У цей же період до причин кризових явищ відносили яскраво виражену майнову нерівність, яка виникла за фактом існування приватної власності, спотворення принципу справедливості, коли олігархія посилює існуючий дисбаланс у суспільстві, а охлократія зрівнює багатих і простий народ.

Своєрідне трактування політичної кризи було подано у працях Н. Макіавеллі, який одним із перших ототожнив політику зі сферою автономної діяльності. Він також назвав соціальні протиріччя та інтереси найважливішими чинниками історичного та політичного розвитку [25, с. 98]. Від Макіавеллі бере початок традиція оцінки політичної кризи не тільки як регресивного явища суспільного життя, але й як підґрунтя для позитивних новацій.

Теорії суспільного договору та демократичного поділу влади лягли в основу пояснення природи політичних криз у Нову добу. У працях Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та інших умови безкризового розвитку суспільства вбачалися у вдосконаленні конституційних засад державного правління, становлення системи представницьких органів, демонополізації влади за допомогою її поділу і розширення інших демократичних процедур.

Феномен суспільно-політичної кризи як наслідку політичного конфлікту в контексті загальної конфліктології розглядали такі вчені, як Г. Зіммель, Г. Гегель, А. Сміт, А. де Токвіль. Прихильники ж біологічного напряму, серед яких С. Вільсон та А. Гелен, спираючись на теорії природного відбору, обґрунтовують тезу про природну агресивність людини. У свою чергу прихильники психологічного підходу (Е. Еріксон, А. Маслоу, З. Фрейд, Е. Фромм) акцентували увагу на психофізіологічних характеристиках людей, які призводять до кризових явищ.

Новим щаблем у дослідженні проблеми політичних криз стали трансформації політичних режимів у країнах пострадянського простору. Такі політичні кризи розглядалися переважно як певні етапи демократизації. Теоретизували з цього приводу засновники концепції модернізації і демократичного транзиту Р. Даль, Г. О'Доннел, А. Лейпхарт, Х. Лінц, С. Ліпсет, Н. Луман, Д. Растоу, С. Хантінгтон та ін. Політичні кризи всередині перехідних систем досліджували, зокрема, українські вчені, які зосередилися на вивченні передумов, наслідків та шляхів розв'язання політичних криз у незалежній Україні. Серед них І. Забеліна, Л. Костецька, О. Кукуруз, Ю. Маціївський, С. Ставченко та ін.

На фоні розгалуженої концептуалізації політичних конфліктів кризові явища у політиці характеризуються, перш за все, емпіричними надбаннями, а не теоретичним обґрунтуванням. Кризові прояви у внутрішньополітичній сфері попри їх значущість для всіх типів режимів

залишаються одними з найменш досліджених і найбільш суперечливих у політичній науці. Тут важливо акцентувати певні маркери:

— по-перше, політична криза однаково деструктивне та мотивуюче до позитивних змін явище;

— по-друге, аналіз криз у політиці відбувається одночасно з вивченням їх передумов та можливостей розв'язання, адже темпорально і просторово кризу неможливо виявити тут і зараз. Її констатація — це прийняття кризових наслідків;

— по-третє, політична криза, у першу чергу, це криза політичної системи або режиму, всі інші явища — криза політичного управління, ухвалення управлінських рішень, моральні, екологічні, культурні кризи — є похідними.

Ще один маркер озвучив вітчизняний дослідник Ю. Мацієвський, який наголошує, що криза є наслідком порушення стабільності і умовою виникнення масштабного політичного конфлікту (як-от революція, громадянська війна чи переворот), а не навпаки [27, с. 146—147].

Поняття «криза», що увійшло до соціально-політичної сфери з медицини, зазвичай означало різкий перелом чи важкий перехідний стан. Водночас об'єктивним є твердження, що криза — це своєрідна зона біфуркації і природна фаза розвитку будь-якої системи. Попри загальне розуміння сутності поняття «криза» воно й досі потребує наукової категоризації. Різні сфери і напрями суспільно-політичного життя продукували свою інтерпретацію цього терміна, з яких вирізнимо такі:

— політична криза може розглядатися як один з етапів політичного процесу, як підсумок політичного протиборства і розвитку соціально-політичного конфлікту;

— у контексті розвитку демократичних політичних систем політична криза являє собою такий стан політичних відносин, який характеризується нестабільністю, руйнуванням елементів існуючого політичного порядку, системних параметрів, норм і правил та невизначеніс-

тю результатів будь-якої політичної акції, що за умов її (кризи) розгортання та поглиблення може призвести до дисфункції (і навіть зупинки функціонування) політичної системи в цілому та/або окремих її інститутів, втрати легітимності інституційних та змістовних елементів політичної системи [43, с. 4–5];

– погоджуючись із твердженням вітчизняного політолога Ю. Мацієвського, зауважимо, що політична криза є одночасно і особливим станом у розвитку та функціонуванні політичної системи, що виникає внаслідок загострення суперечностей між суб'єктами політичного життя, і тимчасовим призупиненням / припиненням функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи [26]. Таким чином, аргументовано припущення, що криза є вторинним, похідним явищем від суперечностей і конфліктів.

Викладені тези ще раз підкреслюють тісний зв'язок між політичними конфліктами і кризами, адже остання є фінальною фазою розвитку конфлікту, його кульмінацією, після подолання якої або конфлікт може бути вирішено, або ж руйнація набуває незворотного характеру.

Поряд із наповненням змістом сутності політичних криз значного розвитку зазнали типологізації цього явища. Так, дослідник Дж. Дідьє пропонує схематично зобразити сукупність видів криз у загальному сприйнятті (табл.1) [13, с. 3].

Таблиця 1. Класифікація видів криз

Види криз

За місцем розповсюдження	***За масштабом***	***За напрямом охоплення***	***За причиною виникнення***
Світова	Макрокриза	Економічна	Природна
Національна	Мікрокриза	Політична	Екологічна
Регіональна		Соціальна	
Локальна		Організаційна	
		Психологічна	
		Системна	

Сучасний політичний процес має приклади криз глобальних (обидві світові війни, Карибська криза 1962 р., «криза біполярного світу» 1980-ті рр.), державних, тобто в умовах однієї держави («кольорові революції» в Україні, Грузії, Киргизстані, Молдові, Тунісі; парламентсько-урядова криза в Італії 2018 р.), локальних – на рівні регіону, адміністративної одиниці (криза довіри до місцевої влади – естонське місто Ліхула 2004–2006 рр., латвійська Рига 2013 р., українська Сміла 2018 р.). Варто зауважити, що масштаби впливу політичних криз мають динамічні характеристики і здатні поширюватися від регіону до країни, від країни до міжнародної спільноти. До прикладу, йдеться про систематичні масові страйки співробітників інфраструктурних галузей у Західній Європі, що є значним викликом для влади і фактором нестабільності для мільйонів користувачів відповідних сервісів [56, с. 8–9].

З метою розширення існуючих типологій політичних криз пропонуємо з'ясовувати природу кризових явищ і механізми їх подолання крізь призму домінуючої нестабільності у функціонуванні політичних інститутів чи сфер політичного життя. Емпірична наукова база містить достатньо сталих форм нестабільних відносин і станів, які можна характеризувати як кризи. Зокрема вразливими є:

– система стримувань і противаг у розподілі функцій та повноважень між політичними інститутами;

– інститут виборів;

– межі й обсяги взаємодії влади і громадянського суспільства;

– система політичних цінностей у контексті основних вимірів демократії на перехідному етапі;

– сфера публічного (державного) управління;

– політичний курс держави як сталий процес в умовах нестабільного політичного класу та ін.

Сучасний політичний процес в Україні дає підстави стверджувати про передумови появи і безпосереднє існування таких видів криз, як криза довіри до влади та її ле-

гітимності, криза управлінських компетентностей серед менеджерів найвищого державного рівня, криза демократичного транзиту, криза міжінституціональних відносин тощо. Причиною вказаних кризових явищ є відсутність демократичної традиції в управлінні державою, несформованість політичного класу та громадянського суспільства і системи комунікацій між ними.

Усі етапи наукових досліджень проблем політичних криз та конфліктів свідчили про актуальність їх вивчення, зокрема у напрямі оцінки конфліктогенності суспільно-політичної сфери. Проблеми конфліктів є спільним предметом аналізу теології, філософії, соціології, однак саме політологія об'єднує у теоретико-методологічну парадигму проблематику конфліктогенних та кризових викликів сучасності, детермінуючи їх із процесами глобалізації, поглиблення мультикультуралізму в Європі, активізацією світових міграційних процесів та розвитком інформаційного суспільства. Пріоритетом для вітчизняної науки є проблема замірів та інтерпретації конфліктного та кризового потенціалу політичних інститутів в Україні.

У загальному розумінні політичний конфлікт – це зіткнення або протистояння політичних суб'єктів, зумовлене протилежністю їхніх політичних інтересів і цілей, цінностей і поглядів. Можна вважати його різновидом чи результатом конфліктної взаємодії двох і більше сторін (політичних лідерів, партій, груп та ін.) з приводу розподілу владних повноважень і ресурсів. Щодо трактувань сутності політичної кризи, то у політології це, з одного боку, характеристика кульмінації політичного конфлікту чи крайнього загострення суперечностей, а з іншого – тимчасове або повне припинення функціонування окремих елементів політичної системи. Кожен із цих підходів є змістовним аргументом на користь твердження про взаємопов'язаність криз і конфліктів у суспільно-політичному житті за будь-якого політичного режиму чи системи.

1.2. Детермінанти інформаційного впливу на конфліктні та кризові явища в політиці

Інформація як структурний код будь-якої спільноти, епохи чи системи не могла не стати вагомою частиною політичної сфери, її змістовним наповненням, аргументацією, інструментом та ресурсом. Політика як безперервний процес комунікації у вказаному контексті є постійним обміном інформацією — і всередині системи, і за її межами. На нашу думку, інформаційна складова політики у зародковому стані уособлюється саме у комунікативній функції, а вже розвиток каналів реалізації цієї функції дозволив говорити про засоби інформування та інформаційну залученість суспільства. Комунікативні збої, коли відбувалися викривлення чи обмеження інформації, стали одними з причин виникнення, зокрема політичної нестабільності.

Модерні умови появи і розвитку політичних конфліктів і криз безпосередньо пов'язані з формуванням інформаційного суспільства та розширенням функцій інформаційно-комунікаційною сферою. ЗМІ та медіа-ресурси вже не сприймаються виключно як джерела інформації, а відіграють роль інструментів впливу на конструювання громадської думки, учасників міжнародної політики, стратегічних партнерів провідних світових гравців. Якщо у другій половині XX ст. поняття «інформаційне суспільство» сприймалося як певний революційний науковий штамп, то сучасна наука вже активно концептуалізує інформаційні вплив, війну, зброю тощо.

Поняття «інформаційний вплив» є різновидом впливу маніпулятивного або ж інформаційно-маніпулятивного. Він спрямований на політичну свідомість, формування та здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, перебіг політичних конфліктів та війн. Актуальність інформаційного впливу обґрунтовується ще й тим, що у переважній більшості випадків людина дізнається про події не безпосередньо, а з певних каналів інформа-

ції, які й формують її ставлення до тих чи інших процесів, діячів, суспільно-політичних змін.

Отже, інформаційний вплив – це організоване цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість індивіда, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та (чи) фізичний стан людини [29, с. 136]. Інформаційний вплив поділяють на інформаційно-технічний – вплив на інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта з метою забезпечення реалізації необхідних змін у її функціонуванні, а також вплив на фізичний стан людини, та інформаційно-психологічний – вплив на свідомість та підсвідомість індивіда й населення.

У монографії «Особливості політичних конфліктів у сучасній Україні та світі» вже обґрунтовано бінарність інформаційного впливу. Зокрема наголошено на тому, що політичні конфлікти не можуть відбутися без застосування таких маніпулятивних прийомів, як переконання, навіювання, пропаганда. Водночас самі політичні конфлікти виконують комунікаційно-інформаційні функції, адже у процесі протистояння суб'єкти конфлікту можуть глибше розпізнати одне одного, об'єднатися на тій чи іншій платформі [54]. Інформаційний вплив – це безперервний процес, який залежно від політичної ситуації може підсилювати або приглушувати певні меседжі, активізуючи ті чи інші інструменти тиску, розширюючи або ж конкретизуючи адресну аудиторію. Стратегічними ж завданнями інформаційного впливу залишаються створення інформаційного приводу та посилення уваги до нього; посилення або зниження рівня довіри до джерела інформації; розчинення невигідної інформації в «інформаційній масі»; часто монополізація інформаційного простору; гіперболізація значення фактів, подій, політичних діячів (або навпаки).

Серед широкого спектра інструментів впливу у реалізації цілей політичного конфлікту в інформаційному

впливі застосовуються прийоми, які у сучасних умовах часто залишаються поза конкуренцією. Зокрема в електоральний період саме інформаційні технології є запорукою формування «правильної» громадської думки, позиції «за» чи позиції «проти» кандидата. Серед вказаних прийомів особливо дієвими є переконання, навіювання, контрастування інформації, акцентування уваги та розповсюдженні потрібної інформації, дозування інформації або змішування достовірної її частини із необґрунтованими припущеннями, пропаганда тощо.

Саме пропаганда в умовах військового часу стала чи не найвпливовішим засобом політико-ідеологічної боротьби в Україні. Давнє коріння пропагандистських явищ доводить їх дієвість в різні історичні періоди. Інститут аналізу пропаганди (ІАП), заснований ще у 1937 р., розробив набір маніпулятивних технік, які й зараз стануть у нагоді пересічним громадянам для ідентифікації пропагандистського впливу. До вказаного переліку належать такі методи:

— «навішування ярликів», яке базується на використанні стереотипного значення певних термінів;

— «блискуча невизначеність», що передбачає висловлення багатьох точок зору, які не мають чіткого значення;

— метод «перенесення», який використовується для екстраполяції престижу та авторитету персони чи поняття на ідею, що пропагується;

— метод «за рекомендацією». Він полягає у схваленні чи засудженні ідеї, що приписується відомому політичному діячеві;

— метод «простонародність» — застосовується пропагандистом для переконання аудиторії у тому, що він та його ідеї є позитивними, оскільки вони є відображенням ідей простого народу;

— «підтасовка карт», тобто відбір фактів, використання фальшивих аргументів та ілюстрацій, які суперечать логіці;

— «загальна платформа» — це переконання реципієнта у тому, що всі члени його групи приймають запро-

поновану ідею, а тому є сенс приєднатися до думки більшості [62, с. 286–291].

Перелічені прийоми не лише спрощують процес розуміння пропагандистських прийомів та діяльності, але й допомагають виробити первинну інтуїцію у світі сучасної пропаганди і своєрідний імунітет, який, у першу чергу, спонукатиме до перевірки фактів. До слова, у сучасному світі інформаційної політики фактчекінг – це один із методів боротьби з чорним піаром та форма медіа-контролю.

Як вже зазначалося, інформаційний вплив умовно поділяється на інформаційно-технічний та інформаційно-психологічний. Останній передбачає всебічне просування маніпулятивних впливів за допомогою інформаційних ресурсів і найчастіше використовується впродовж тривалого часу. Однак розвиток інформаційного суспільства, посилення його віртуалізації, технічний прогрес зумовили зміну пріоритетів – інформаційно-технічний вплив розширив свій інструментарій і довів дієвість його застосування. Тут варто виокремити передусім онлайн-технології, широко впроваджені в Україні під час електоральної кампанії 2019 р.

Онлайн-технології визначено як комплекс методів, процесів та способів використання мережі Інтернет з метою досягнення політичних цілей. Зазначена дефініція є своєрідним синтезом політичних та інформаційних технологій. Її особливість – функція самовідтворення цільового контенту та збір даних у режимі активного підключення до мережі. Найбільш розповсюдженим майданчиком для реалізації онлайн-технологій є кіберпростір – віртуальне середовище з’єднаних комунікаційних систем, що використовується для здійснення комунікацій та просування суспільних відносин (соціальні мережі, хостинги, інтернет-сайти тощо) [52].

Вітчизняна практика ведення електоральних кампаній наразі послуговується широким набором онлайн-технологій, серед яких відеозвернення кандидатів та влоги,

вірусна політична реклама, розповсюдження політичних фейків, функціонування віртуальних виборчих клубів прихильників з обов'язковою реєстрацією та формуванням електоральної бази даних, онлайн-опитування, віртуальні івенти з подальшою їх девіртуалізацією, трансляції політичних подій та ін.

У масовому політичному інформуванні на сьогодні виявлено дві тенденції:

1. Безсистемне передавання великої кількості різноманітних повідомлень.

2. Підпорядкування інформаційного потоку ідеологічно-пропагандистським настановам.

Якщо у першому випадку індивід втрачає соціальну орієнтацію та стає дуже зручним об'єктом для політичного маніпулювання, то у другому – індивід отримує лише узгоджену з пропагандистськими завданнями інформацію, інші ж меседжі піддаються негативній оцінці [58].

Проаналізувавши прояви онлайн-активності, можна їх поділити на ті, що забезпечують прихильне позиціонування кандидата, і ті, що дискредитують його. Тут актуально згадати і технологію спін-докторингу, яка виникла в контексті розвитку інформаційних політичних технологій у другій половині XX ст. Йдеться про застосування практики виправлення ефектів від повідомлень у ЗМІ, яке здійснює спін-доктор. Він «розкручує» інформацію, подає її у найсприятливішому для політичного суб'єкта вигляді, що проявляється як своєрідне «лікування» її у процесі висвітлення в мас-медіа.

У процесі оцінки впливовості онлайн-технологій у політиці важливим показником є цифра інтернет-охоплення населення. За даними дослідження компаній «We Are Social» та «Hootsuite» в Україні станом на 2018 р. проживали 25,6 мільйона інтернет-користувачів, що складає 58% всього населення. 13 мільйонів із них користуються соцмережами, а мобільними телефонами для спілкування в інтернеті – 9,5 мільйона [23]. Водночас кількість виборців, які взяли участь у голосуванні під час друго-

го туру виборів Президента України, склала трохи менше 18,9 мільйона осіб [51]. Співвідношення цих показників можемо вважати переконливим аргументом у сприйнятті мережі Інтернет як дійового інструменту у застосуванні політичних технологій, зокрема виборчих.

Явища інформаційної війни та інформаційної зброї набули поширення у контексті збільшення інформаційного впливу на процеси соціально-політичного життя, глобальної політики, активізацію екстремістських рухів тощо. Хоча відзначимо, що саме явище війни з допомогою інформаційних засобів і впливів відоме ще з часів Першої Світової війни, коли відповідні прийоми спільно використовувалися союзниками (розповсюдження листівок, зокрема за допомогою авіації, це теж інформаційна війна). Існує думка, що вперше поняття «інформаційна війна» було вжито у 1967 р. А. Даллесом у книзі «Таємна капітуляція», а потім мало продовження у 1976 р. у доповіді Т. Рона «Системи зброї та інформаційна війна». Згодом у 1985 р. термін «інформаційна війна» категоризував китайський дослідник Ш. Вей Гуань. Загалом першоджерелом цього словосполучення є термінологія американських військових, а звідти й різні трактування перекладу «information war» – інформаційна війна, протиборство, протистояння та ін.

На сьогодні бачення сутності поняття «інформаційна війна» є неоднозначними і зводиться узагальнено до кількох тлумачень:

1. Окремі інформаційні заходи та інформаційні способи корпоративної конкуренції.

2. Міждержавне військове протиборство, базоване на використанні інформаційних переваг, через застосування програмного, радіоелектронного та фізичного ураження інфраструктури держави-противника, інформаційно-психологічний вплив на особовий склад армії та цивільне населення.

3. Явище відносно мирного періоду, коли міждержавне протиборство полягає у зовнішньополітичному впливі несиловим шляхом.

Безумовно, провідними акторами інформаційної війни є засоби масової інформації, які впродовж тривалого часу виконують інформаційну, пропагандистську, освітню, соціальну, мобілізаційну, інноваційну функції, функції критики та контролю, формування громадської думки. На думку вітчизняного дослідника В. Хорошка, ЗМІ, самостійно визначаючи, що необхідно, а що не потрібно виносити на розсуд суспільства, використовують такі принципи привернення уваги, як пріоритетність і привабливість теми для суспільства, неординарність та новизна фактів [50].

Відчутну залежність й уразливість від впливу мас-медіа відчуває не лише внутрішня, але й міжнародна політика. Відповідні аргументи вже обґрунтовувалися у наших попередніх політологічних дослідженнях. Визначено, що характерними рисами сучасної міжнародної медіа-спільноти є еволюція комунікативних технологій, глобалізація, у тому числі глобалізація інформації, домінування цифрового мовлення, набуття функції політичної комунікації соціальними мережами та різке збільшення кількості користувачів, зміни в інформаційній культурі на користь медіа-плюралізму [53]. Засоби масової інформації, які часто називають «четвертою владою», давно стали опосередкованим учасником процесу формулювання та ухвалення політичних рішень. Суперечливість такого стану речей зумовлена тим, що ЗМІ, з одного боку, формують через певні маніпуляції відчуття доцільності таких рішень, а з іншого – можуть відігравати важливу роль у прийнятті важливих рішень політичною елітою.

Попри значну кількість завдань, які у контексті інформаційного впливу виконують ЗМІ, головною метою залишається формування громадської думки. Її стан з відповідними домінуючими акцентами – це своєрідна «зброя масового ураження», зокрема під час політичних конфліктів. Механізми впливу на громадську думку у книзі «Природа громадської думки» розкрив дослідник у сфері ЗМІ Дж. Брайс. Тези автора зводяться до такої послідовності:

1. Конструювання «множинності думки» за допомогою фактів або псевдофактів з метою появи враження, що про цей факт говорять усі.

2. Пропагування певних думок про подію через газети (ранкові та вечірні). При цьому подію підкріплюють очікуваними результатами, щоб думки пересічних громадян «згущувалися у тверду масу».

3. Відкидання непотрібних аргументів на користь одного певного і незмінного рішення через дебати та дискусії.

4. Упровадження факту або оцінки події, які видаються за «переконання, що склалося» у вигляді «схильності людей до «одностайності» в інтересах пересічних громадян [3].

Громадська думка, що виникла і утвердилася без стороннього деструктивного втручання уособлює дієвий інструмент вирішення або нейтралізації політичних конфліктів. Урахування думки активної громади сприяє стабілізації соціально-політичних відносин та зняттю соціальної напруги в країні.

Інформаційні війни, що починалися як систематичне використання прийомів інформаційного впливу, еволюціонували кількома етапами. Сучасний етап вітчизняні учені А. Гізун та Б. Кобільник охарактеризували як «друге покоління», коли домінуючими є такі інформаційно-психологічні впливи:

– утвердження атмосфери аморальності і бездуховності, яка пропагує негативне ставлення до культурної спадщини противника;

– маніпулювання суспільною свідомістю, громадською думкою заради створення політичної напруженості;

– дестабілізація політичних відносин між різними політичними суб’єктами та інститутами з метою провокації конфліктів, коли не виключеними є навіть загострення політичної боротьби, репресії та громадянські війни;

– зниження рівня інформаційного забезпечення органів державної влади, інспірація помилкових управлінських рішень;

– дезінформація населення щодо функціонування держустанов та органів державної влади;

– приниження міжнародного авторитету держави [20, с. 29].

Україна з кінця 2013 р. стала асоціативним маркером феномену інформаційної війни, адже її повномасштабно розгорнула проти нашої держави Російська Федерація. В експертних колах навіть стали використовувати поняття «російсько-українська інформаційна війна». Ці обставини найповніше розкривають причинно-наслідкові зв'язки інформаційного впливу, політичних конфлікту та кризи. Гібридна війна зі значним ступенем впливу інформаційного фактору, підсилена внутрішньополітичною кризою на ґрунті тривалого політичного конфлікту та конфлікту цінностей у суспільстві, стала випробуванням для незалежної України. Відсутність досвіду мобілізації внутрішніх ресурсів та реалізації національної інформаційної політики ніяк не сприяли напрацюванню стратегії контрпропаганди. Натомість соціологічні зрізи переконливо доводили, що інформаційний фактор чинить вплив на суспільство майже так само дієво, як і зброя.

У 2018 р. у 461 з тисячі випадків дезінформації в російських ЗМІ фігурувала Україна, таким чином залишаючись головним об'єктом інформаційної війни Росії. Про це йдеться у звіті компанії «EU vs Disinformation» за 2018 р. [69]. За висновками експертів, «прокремлівська дезінформація щодо України націлена на аудиторію в Росії, Україні та третіх країнах, включаючи Захід. При цьому внутрішній аудиторії Російської Федерації показують повідомлення, спрямовані на дегуманізацію українців і демонстрацію української влади як сучасних послідовників нацизму» [47].

Крайні форми інформаційного впливу інтерпретуються як інформаційна зброя, тобто засоби, спрямовані на активізацію або гальмування в інформаційній системі процесів, в яких зацікавлений суб'єкт, що застосовує

зброю [37, с. 7]. Перелічені вище маніпулятивні та пропагандистські прийоми часто перетворюються на інформаційну зброю саме у ході політичних конфліктів.

Сучасний стан гібридної війни в Україні вніс у пріоритет порядку денного питання інформаційної безпеки у політичній сфері. Інформаційна безпека у більшості досліджень зосереджується на визначенні стану загроз для пристроїв, систем, сегментів руху і заходів інформаційного забезпечення, а також ймовірності виникнення загроз для них. Вітчизняна дослідниця У. Ільницька виокремила два аспекти трактування інформаційної безпеки у контексті національної безпеки – як самостійний елемент національної безпеки будь-якої країни та як інтегровану складову будь-якої іншої безпеки: військової, економічної, політичної тощо [19]. У «Концепції інформаційної безпеки» ОБСЄ інформаційну безпеку визначено як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, за якого зводиться до мінімуму завдання збитків через неповноту, невчасність і недостовірність інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації [22].

В умовах бурхливого розвитку інформаційних технологій, коли вони стали основою для формування глобального інформаційного суспільства, інформаційна безпека стає життєво необхідною умовою забезпечення інтересів людини, суспільства та держави і найважливішою ланкою всієї системи національної безпеки країни. Наразі в Україні та світі фіксуються деструктивні комунікативні впливи, сплески глобальних та регіональних інформаційних протистоянь, поширення інформаційної експансії та агресії, зіткнення різновекторних національних інформаційних інтересів. Саме тому захист національного інформаційного простору та гарантування інформаційної безпеки стають провідними стратегічними завданнями сучасних держав у системі глобальних політичних відносин.

Серед запитів, що стали пріоритетними у реалізації інформаційної безпеки, виділимо боротьбу з політичними фейками (поданням фактів у спотвореному вигляді або поданням завідомо неправдивої інформації), дезінформацією (цілеспрямованим розповсюдженням неправдивої інформації) та маніпуляціями (способами інформаційного впливу на аудиторію, які цілеспрямовано використовуються для досягнення персональних чи замовних цілей і впливають на зміну напряму думок, ідей, поглядів аудиторії), що особливо актуально в умовах війни. Організація з фактчекінгу «First Draft» констатує, що головною перемогою тих, хто поширює дезінформацію, є передусім підхоплення цих матеріалів найбільш популярними та прогресивними ЗМІ, зокрема у формі спростування [63].

Попри те, що поширення наративу є однією з основних цілей пропагандистів, прийоми боротьби з розповсюдженням фейків теж проходять успішну апробацію. Тут у першу чергу йдеться про інформаційну гігієну, тобто:

– перевірка фактів – фактчекінг;
– «карантин» для сенсацій;
– відмова від поширення неперевіреної інформації;
– суб'єктивне сприйняття заяв та висновків експертів;
– недовіра за замовчуванням до повідомлень у соціальних мережах.

Щодо останнього пункту доречно згадати, що у 2018 р. робоча група Європейської комісії, створена для боротьби з фейковими новинами, запропонувала створити Кодекс принципів для онлайн-платформ та соціальних мереж.

Для оцінки дієвості інформаційного впливу в контексті перебігу політичних конфліктів звернемося до соціологічних замірів рівня довіри до ЗМІ як провідних акторів інформаційно-комунікаційних маніпуляцій. Результати опитувань, проведених протягом 2015–2019 рр. свідчать про відсутність сталих тенденцій. Якщо у 2015–2017 рр. спостерігалася відносна недовіра до ЗМІ в Україні, то цей

курс змінився у 2018 р., коли моніторинг громадської думки зафіксував зростання рівня довіри до мас-медіа. Однак з початком президентської виборчої кампанії 2019 р. зазначені показники повернулися до статистики дворічної давнини, адже засоби чорного PR дискредитували навіть провідні засоби масової інформації. Далі наведемо аргументацію мовою цифр.

Досвід 2013 р. показує, що 48% опитаних громадян переважно довіряли ЗМІ, а 10,3% довіряли повністю, однак вже за два роки 19% респондентів повідомили про погіршення власного ставлення до ЗМІ [38, 57]. Національні телеканали теж стали помітно втрачати довіру своєї аудиторії, про що свідчать цифри опитування соціологічної компанії «InMind» – 61% (2015 р.), 58% (2016 р.), 54% (2017 р.) [17]. Наприкінці 2016 р. фахівці Київського міжнародного інституту соціології встановили, що з усіх соціальних інституцій засобам масової інформації довіряє 25% опитаних українців. Ще нижчий показник (10%) характеризував рівень довіри громадян до владних інститутів [15].

За результатами опитування «USAID-Internews» у вересні 2018 р. українці стали більше довіряти засобам масової інформації, ніж у 2017 р., тим самим обернувши загальну тенденцію зниження довіри, яка спостерігалася у дослідженнях з 2015 р. Опитування довело зростання довіри як до регіональних, так і до національних телеканалів та інтернет-ЗМІ у всіх регіонах. Зокрема довіра до регіональних телеканалів та інтернет-ЗМІ зросла на 10%, а довіра до всеукраїнських телеканалів та сайтів новин збільшилася, відповідно, на 7 і 10%. [14]. Спад такої тенденції фіксується вже у березні 2019 р., коли Київський міжнародний інститут соціології провів всеукраїнське опитування громадської думки «Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда» [12]. З'ясувалося, що українці стали не лише менше довіряти ЗМІ, але й менше дивитися вітчизняні телеканали. Маркером дослідники обрали висвітлення війни на Донбасі.

Так, якщо в лютому 2018 р. 57% респондентів довіряли центральному телебаченню щодо війни на Сході України, то у березні 2019 р. – лише 39%. Також констатовано тенденцію до зниження частки тих, хто довіряє інформації з українських інтернет-сайтів і соціальних мереж.

Варто підкреслити, що вперше за останні п'ять років конкуренцію пропаганді в українському інформаційному просторі у 2019 р. склала політична агітація. Це пов'язано із проведенням президентської передвиборчої кампанії, головний акцент якої було зроблено на онлайн-медіа і платформи. Про дієвість і функціональність застосованих кандидатами прийомів свідчить той факт, що перемогу на виборах одержав той, хто реалізував електоральну стратегію у форматі інтерактивно-віртуальної кампанії. Таким чином, було доведено, що в умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства інформаційно-технічний вплив на перебіг політичних процесів став визначальним в охопленні аудиторії і впливові на неї.

Інформаційний фактор у прогресуючому стані визначив провідну тенденцію розвитку політичних конфліктів і криз наприкінці XX – на початку XXI ст. Учасники сучасних політичних конфліктів використовують широкий арсенал засобів ведення інформаційних війн. Нового призначення набули модерні інформаційно-комунікаційні канали – поряд зі ЗМІ (ТВ, друкованими та радіо) функції політичного впливу почали виконувати численні соціальні мережі та онлайн-платформи. Нові аспекти впливу інформаційного фактора виявив для нашої держави російсько-український конфлікт, у рамках якого Україна стала своєрідним полігоном для розгортання війни нового типу – «гібридної».

Політичні конфлікти із переважанням інформаційних прийомів у своїй гострій фазі протікання перетворюються на інформаційні війни, які об'єднують у своїй реалізацій найбільш масштабні засоби інформаційного впливу – порушення інформаційного обміну, маніпулювання, інформаційний тероризм та руйнування інформа-

ційного простору країни тощо. Існує низка застережень щодо інформаційного впливу як стабілізуючого чинника у політичних протистояннях. Фактором такого визначення є те, що медіа-суб'єкти можуть змінити сталі уявлення суспільства про події, особливо коли передається нова візуальна інформація або коли інформація постійно повторюється протягом тривалого періоду часу. Інформаційна хвиля, використовуючи широкий спектр прийомів, здатна змінити не лише уявлення аудиторії про події, обставини та політичних діячів, але й трансформувати увесь вектор державного будівництва і розвитку.

1.3. Конфліктний потенціал політичних інститутів сучасної України: домінанти та засоби управління

Інституціональна система вітчизняної політики у своєму фундаменті містить ознаки конфліктності – як всередині політичних інститутів, так і на рівні міжінституціональної взаємодії. Йдеться про неузгодженість повноважень і функцій, дисбаланс у системі стримувань і противаг, законодавчі суперечливості. Попри те, що конфлікт і конфліктність мають не лише деструктивні, але позитивні характеристики, зокрема як рушійні сили модернізації, управління конфліктним потенціалом було і залишається нагальним завданням для політичної системи сучасної України. Однак як для політичної сфери, так і для будь-якої іншої об'єктивною причиною виникнення конфліктів залишається нерівномірний розподіл ресурсів, тобто конфлікт виникає через відмінність у цілях, розбіжності у цінностях, взаємозалежність завдань або незадовільну/відсутню комунікацію.

Конфліктний потенціал політики та суспільства у країнах Східної Європи на початку 1980-х рр. був предметом комплексних досліджень у західній політологічній літературі. Тоді вперше було зафіксовано поступ у напрямку зростання національної самосвідомості, переважання національного над класовим, прагнення до національно-

го суверенітету. Однак на фоні політичного саморозвитку та перманентного реформування країни пострадянського простору, зокрема Україна, зазнають конфліктогенних впливів як ззовні (наприклад, через дублювання, а відтак і конфлікт повноважень), так і всередині на рівні конфлікту традицій і новітніх вимог.

Теоретичний конструкт «конфліктний потенціал» попередньо було визнано мультидисциплінарним поняттям, яке вже залучено до категоріального апарату теоретичних і суто прикладних наук. Суспільствознавство визначає категорію «потенціал» як систему відновлюваних внутрішніх ресурсів людини, які виявляються в діяльності, спрямованій на отримання соціально-важливих результатів. Ми ж у наших дослідженнях трактуємо конфліктний потенціал політичних інститутів як сукупність їхніх внутрішніх ресурсів і характеристик, що зумовлюють конфліктні ситуації з іншими учасниками політичного процесу [54]. В умовах тривалої трансформації політичної системи здійснити заміри конфліктного потенціалу досить важко, однак вітчизняний досвід державотворення дає можливість проаналізувати причини і передумови політичних конфліктів, визначивши найбільш уразливі до конфліктогенних факторів політичні інститути.

Досвід країн, які здійснюють перехід від авторитарного/тоталітарного режиму до демократичного, демонструє наявність у них високого рівня політичної конфліктності. Дослідники сучасних демократичних транзитів (А. Пшеворський, Д. Растоу, Ф. Шміттер та ін.) уважають, що термін, хід і результати руху певної країни до демократії зумовлюють характер елітних розколів та обрані елітами стратегії конфліктної поведінки [44, с. 163]. У свою чергу показниками конфліктності у політичній сфері вітчизняна дослідниця Н. Степанова вважає ступінь усталеності політичної системи щодо макросоціальних конфліктів (революцій, громадянських війн тощо) та політизації соціальних конфліктів; співвідношення рівня деструктив-

ності політичних і соціальних конфліктів і ступеня інституціоналізації регулювання конфліктів. Також йдеться про найбільш розповсюджені типи і форми політичних конфліктів і стратегії політичних суб'єктів як сторін конфлікту [44, с. 164].

Щодо України, то тут основними джерелами виникнення конфліктів уважають суперечності, породжені соціально-економічним становищем народу, політичне протистояння окремих суб'єктів, які беруть участь у боротьбі за ресурси влади, зовнішні виклики. Останнє служить аргументацією у контексті російської військової агресії проти України, яка перебуває на перетині впливових геополітичних інтересів.

При цьому внутрішній стан речей упродовж років незалежності свідчить, що найбільш вразливими до конфліктогенних чинників є такі вітчизняні політичні інститути, як: політична опозиція, політична еліта, силові і правоохоронні структури, органи місцевого самоврядування і державного управління, інститут виборів та ін. Серед причин і передумов такої вразливості ідентифікуємо незавершений у більшості випадків процес інституціоналізації, суперечності здійснення політичної конкуренції, дублювання повноважень і функцій різними гілками влади та владними органами, незавершений процес децентралізації влади, відсутність оптимальної моделі виборчої системи. Однак зупинимося на ряді ключових політичних інститутів.

Так, конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією полягає у суперечливому характері самої опозиції, яка, з одного боку, не існує без влади, з іншого, – їй певною мірою протистоїть. Ще один аспект визначила вітчизняна дослідниця В. Бусленко, наголосивши на звуженні політико-правового поля для діяльності опозиції, дистанціюванні її на периферію політичного життя через мінімізацію впливу на діяльність уряду. У таких умовах опозиція часто вдається до неконструктивної критики виконавчої влади, не пропонуючи влас-

ної альтернативи [4]. Дезорганізованість і неоднорідність опозиції в Україні провокує конфліктність і у системі «влада-опозиція», і всередині опозиційної групи. Водночас переважання неконвенційних методів політичної боротьби призводить до зниження рівня авторитету і впливу інституту політичної опозиції.

Вітчизняна політична еліта через відсутність досвіду і правил належної політичної конкуренції також зазнає конфліктогенного впливу. Саме тому для практики впровадження політичної конкуренції нерідко використовують прийоми маніпулювання громадською думкою і політичною волею населення, зловживання політичними технологіями тощо [55, с. 5]. Електоральний період при цьому зазвичай характеризується включенням до технологій політичного маніпулювання регіонального компоненту. Погіршує ситуацію й тривалий внутрішньоелітний конфлікт, який, зокрема, деструктивно впливає на реалізацію функцій політичних партій та партійної еліти.

Стан «вічного конфлікту» діагностувала в українській політичній еліті доктор політичних наук О. Новакова. На її думку, цей стан переривався лише завдяки консолідації під домінуючим авторитарним примусом» [28, с. 77]. Водночас науковець стверджує, що етап «вічного конфлікту» між елітарними угрупованнями має бути змінений конвергенцією політичних сил, яка ґрунтується на конкуренції за загальновизнаними узгодженими правилами. Таким чином, вкотре актуалізується питання напрацювання відповідних цивілізованих практик конкурентної боротьби у політиці.

Відчутна конфліктність й у блокові силових і правоохоронних структур. Саме тут найгостріше виявляються недоліки існуючого зіткнення повноважень та є дублювання функцій різними органами, які до того ж створюють все більш розгалужену систему контролюючих, охоронних, каральних відомств. Резонансні конфлікти у цій сфері свого часу сколихнули навіть міжнародне співтовариство. Йдеться, наприклад, про конфронтацію між Ге-

неральною прокуратурою України і Національним антикорупційним бюро України, НАБУ і Національним агентством з питань запобігання корупції [39, 6]. Такі систематичні міжінституційні скандали світова спільнота вже охрестила «війною антикорупціонерів», однак рецептів швидкого розв'язання цих конфліктів та конструктивної співпраці між відомствами вітчизняна практика ще не напрацювала. В умовах українських реалій лише законодавче втручання у частині чіткого розмежування функцій, повноважень і компетенцій правоохоронних, контролюючих та антикорупційних органів сприятиме вирішенню вказаних конфліктів.

Ще одним джерелом конфліктних явищ став розпочатий, але нестабільний процес децентралізації влади. Відчутний вплив економічного фактора виявив проблему фрагментарного фінансового забезпечення нових функцій. Тобто з передаванням нових функцій і відповідальності на місця центральна влада не врегулювала питання фінансування набутих повноважень. Одночасно з означеною проблемою гостро відчувався дефіцит кваліфікованих кадрів у місцевих органах влади. Тривалий пошук компромісів призвів до того, що на частині території України процес утворення об'єднаних територіальних громад регламентуватиметься з центру і без урахування регіональних специфіки та побажань. Ще один побічний ефект — втрачені з початку децентралізаційної реформи кошти субвенції, які мали б поліпшити загальний добробут громад. Таким чином, неврегульований економічний фактор призвів до пропорційних за наслідками фінансових втрат.

Фахівці Українського незалежного центру політичних досліджень виокремили потенційні виклики і ризики децентралізації у сфері соціокультурної політики, ефективного управління, розвитку політичного плюралізму в громадах. Йдеться передусім про обмежений контроль за виборами, що може призвести до виникнення локальних політичних конфліктів, посилення політичних монополій, потенційних ризиків криміналізації процесу виборів у громадах [11].

Згаданий інститут виборів в Україні з моменту здобуття незалежності перебуває у зоні ризику підвищеної конфліктності, зокрема процедурної, зумовленої відсутністю чіткої стратегії модернізації виборчої системи. Політичні реалії вже вкотре актуалізували ці питання й ознаменувалися спробою Парламенту з начебто ініціативи Президента змінити виборчу систему для формування Верховної Ради України, запровадивши пропорційну систему з відкритими партійними списками. Однак посилення протистояння між парламентарями і новообраним Президентом звели нанівець чергову спробу оптимізації електоральної процедури. Також вкотре на найвищому рівні обговорювалися морально-етичні аспекти конфліктності, пов'язані з так званою «виборчою корупцією». Купівля місць у партійних списках, багаторазове їх оновлення, умовність праймеріз свідчать про відсутність політичної волі до втілення заходів з поліпшення виборчих компетенцій.

Конфліктний потенціал перелічених політичних інститутів потребує напрацювання способів і засобів управління такою конфліктністю. Безумовно, оптимально впливає на внутрішньосистемні суперечності законодавче врегулювання функцій і повноважень політичних інститутів, однак навіть нормативна база в Україні є носієм конфліктного потенціалу. На суперечливості антикорупційного, освітнього, міграційного законодавства наголошували як вітчизняні, так і зарубіжні експерти. Натомість, наприклад, у Румунії суперечливі зміни судового законодавства стали приводом для референдуму, який у травні 2019 р. оголосив президент країни.

Профілактиці конфлікту між зацікавленими сторонами сприяє створення таких умов, які б забезпечили можливість групам (потенційним учасникам конфліктів) задовольняти власні інтереси та відповідати бажаним вимогам через мобілізацію власних зусиль. У той же час дієвими умовами недопущення конфліктів є:

– унормування статусу державних органів та інститутів політичної системи;

– наявність легітимізованих каналів доступу до ухвалення владно-політичних рішень як способу розв'язання проблем, пов'язаних із необхідністю подавати ініціативу;

– передбачення такого механізму взаємодії, який би через різні форми узгоджувальних процедур реалізовував можливість узгодження позицій зацікавлених сторін;

– розробка сприятливої законодавчої бази для недопущення конфліктів у виробленні програм публічної політики;

– інституціоналізація рівноправного діалогу суспільства та державних органів влади у процесі прийняття публічно-владних рішень. При цьому суб'єкти публічної політики мають визнати спільні правила гри [45, с. 23–25].

Саме запобігання політичним конфліктам і кризам та їх профілактика мають стати основоположним інструментом в управлінні конфліктним потенціалом політичних інститутів. Причина цього криється у тенденції породження конфліктів з конфліктів та розвитку нових кризових явищ під час розв'язання існуючих криз. Переважна більшість конфліктологів пропонують нейтралізувати конфліктні прояви через процедуру консультацій з метою досягнення компромісів і консенсусу між опонентами. Зокрема консультації як форма участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики унормовані в Україні Постановою Кабінету Міністрів України [34].

Серед позитивних наслідків впровадження системи консультацій з громадськістю констатуємо системний діалог органів виконавчої влади і громадськості, підвищення якості підготовки та ухвалення рішень з важливих питань державного і суспільного життя, де обов'язковим є урахування думки громадськості, створення умов для участі громадян у розробці проектів владних рішень.

Проаналізовані конфліктогенні чинники переважно стосуються проблем у функціонуванні політичних інститутів або мостів взаємодії між ними. Однак існують і такі, що лежать у позаінституційному полі, – це ціннісні, інформаційні та етнонаціональні аспекти, які призводять

не лише до внутрішньополітичного, але й міжнародного протистояння. Нагадаємо, що конфлікт цінностей та розбіжності у політичних ідеалах мали місце в Україні в період відходу від радянської моделі управління. Новації політичної верхівки не сприймалися старшим поколінням, а молоді намагалися презентувати обгортку модерного менеджменту, часто популяризуючи гласні заходи чи підміняючи поняття. Відсутність позитивного досвіду та уявлень про західні зразки демократії дозволяла втілювати такі проекти.

Саме непоінформованість населення дозволяє інформаційним чинникам мати вагомий вплив на соціально-політичну стабільність. Суспільство з обмеженими інформаційними каналами та їх кількістю є більш конфліктним через надмірний маніпулятивний вплив. Ймовірно, саме цей факт зумовив повільність реформи децентралізації влади у частині створення об'єднаних територіальних громад. Обмеженість інформаційних каналів та незначне охоплення аудиторії призвели до того, що у деяких регіонах відсоток територій, об'єднаних у громади, не досяг і 10% [10].

Як вже зазначалося у попередніх наукових розвідках, етнонаціональні та культурні чинники впливу на рівень конфліктогенності в Україні проявили себе у розв'язанні міжнародного конфлікту, пов'язаного із ухваленням Закону «Про освіту». У ситуацію навколо сьомої статті закону, яка регламентує мовне питання освітньої реформи, на дипломатичному рівні втрутилися три держави – Угорщина, Румунія та Польща, які вимагали зберегти для власних національних меншин право отримувати середню освіту рідною мовою [54]. Аби врегулювати міжнародний конфлікт, Україна застосувала прийом консультацій із зацікавленими сторонами, залучивши до обговорення міжнародного експерта в особі Венеціанської комісії. Діалог на регіональному, загальнодержавному, міжнародному рівнях мав знизити рівень конфронтації та сприяти напрацюванню відповідних стримуючих механізмів,

необхідних у мультикультурному та полінаціональному вітчизняному просторі. На сучасному етапі використані методи демонструють, скоріше, позитивні результати.

Первинні висновки у дослідженні проблеми конфліктності засвідчили, що однією з головних передумов зародження і протікання політичних конфліктів та суперечок є, з одного боку, відсутність каналів взаємної комунікації розрізнених політичних інститутів, з іншого боку – безініціативність і незацікавленість гілок влади у пошуку цих каналів. Законодавчого врегулювання потребує й система стримувань і противаг, яка має забезпечити баланс повноважень і компетенцій владних інституцій [54]. Діалог на рівні гілок влади міг врегулювати суперечливі питання, однак поглиблення системного політичного конфлікту після виборів Президента України та напередодні парламентських виборів відчутно гальмує цей процес, унеможливлює впровадження означених вище прийомів нейтралізації конфліктності. Попри наявний світовий досвід та декларативну готовність України до його впровадження, маємо кілька суттєвих недоліків – відсутність внутрішньополітичної консолідації та політичної волі.

Характерною рисою й одночасно індикатором і причиною виникнення конфліктів в Україні є традиція домінування бюрократично-кланових відносин, де лобіюються далекі від національних бізнес-інтереси. Наслідком цього є систематичні усвідомлені конфлікти населення з діючою владою (Помаранчева Революція, Революція Гідності). Продовженням таких тенденцій є волевиявлення громадян під час виборів Президента України у березні-квітні 2019 р. П. Порошенка, який у 2014 р. отримав понад 54% голосів електорату і переміг у першому турі, за п’ять років підтримали менше чверті виборців. Натомість лідером виборчих перегонів і у першому, і у другому турі став неполітичний кандидат – шоумен В. Зеленський з понад 73% підтримки. Напередодні парламентських виборів влітку 2019 р. соціологи неодноразово засвідчують першу сходинку у рейтингу президентської партії «Слуга народу», яку підтримують від

32 до 40% потенційного електорату. Таку динаміку знову пов'язали із невиправданими очікуваннями українців щодо поліпшення їх добробуту та невідповідністю передвиборчих обіцянок та реалізованої політики.

Разом із аналізом чинників управління конфліктним потенціалом політичних інститутів доцільно зупинитися і на можливостях конструктивного впливу на кризові явища в політиці. В умовах кризи основною метою кризового управління є напрацювання відповідних механізмів і шляхів виходу з кризи та відновлення докризового стану. Серед таких заходів український політолог С. Ставченко виділяє дві групи – стратегічні й тактичні. Перші уособлюють прийоми антиципативного (випереджального) антикризового менеджменту і полягають у розробці цілей та завдань такого менеджменту. Тактичні (оперативні) заходи, що поділяються на захисні та наступальні у відношенні до середовища функціонування інституту, властиві «реактивному кризовому менеджменту», який спрямований на планування та втілення заходів з метою відновлення докризового стану [42, с. 28].

Уже згадувані вище консультації з громадськістю набувають змісту кризових консультацій, сутність яких полягає у заходах, спрямованих на стабілізацію того чи іншого політичного суб'єкта, вирішення комплексу проблем для підвищення ефективності його діяльності. При цьому основним завданням кризових консультацій є збереження/відновлення нормального функціонування суб'єктів та розробка стратегії з метою профілактики кризових явищ, недопущення їх повторення у майбутньому. Зауважимо, що без проведення кризового аналізу кризові консультації провести досить важко, а часом і неможливо. Зазначений вид аналітичної діяльності передбачає розробку та застосування методології визначення витоків та ознак кризового процесу, що дозволить його попередити, в інших випадках – подолати.

Одним із показників кризовості у соціально-політичній системі країни є рівень невдоволення державним кур-

сом або методами і темпами його реалізації. Станом на весну 2018 р. в Україні цей рівень перевищив позначку у 3/4 голосів респондентів, опитаних Інститутом стратегічних досліджень «Нова Україна» та Центром соціальних досліджень «Софія». Так, не схвалювали роботу Президента України 78,8% опитаних, а Верховної Ради – 87,5% [24]. Продовженням виявленої тенденції стали результати президентських виборів навесні 2019 р.

Розглянуті прояви конфліктного та кризового потенціалу політичних інститутів сучасної України мають у своїй природі вагому особливість – вони й досі несуть відбиток попередньої (радянської) моделі врядування та залежать від перебігу боротьби «старої» та «нової» систем управління. Попри розпочаті системні реформи політичну систему не можна назвати остаточно інституціоналізованою: ухвалені закони подекуди суперечать один одному або навіть Конституції, деякі не виконуються, а ряд сфер потребують нормативного вдосконалення. Окрім законодавчого врегулювання управління політичною конфліктністю і кризовістю потребує запровадження публічних механізмів – як експертних, так і громадських консультацій. Серед інших прийомів саме вони в умовах демократичної модернізації зможуть частково або повною мірою забезпечити уникнення, недопущення конфліктів або мінімізацію їх наслідків для держави та суспільства.

Висновки до першого розділу

Пошук державами нових форм врядування, реалізації політичних, економічних, соціальних або гуманітарних реформ нерідко призводить до виникнення гострих системних конфліктів і криз, які провокують структурні зміни як в окремих країнах, так і на глобальному рівні. Політичні конфлікти та кризи – складові всіх політичних систем, які попри негативний зміст виконують конструктивну функцію рушія позитивних змін. Причому конфліктні і кризові явища є доволі взаємопов’язаними.

Так, політичний конфлікт – це зіткнення або протистояння політичних суб'єктів, зумовлене протилежністю їхніх політичних інтересів і цілей, цінностей і поглядів, а криза є, з одного боку, характеристикою кульмінації політичного конфлікту, а з іншого – тимчасовим припиненням функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи.

Серед провідних чинників впливу на формування і перебіг політичних конфліктів та криз у сучасному світі домінуюче становище має інформаційний чинник. Це зумовлено як процесом глобалізації, так і розвитком інформаційного суспільства, яке у новітній період набуло ознак віртуального. Одним із найбільших ризиків інформаційного впливу на перебіг політичних конфліктів є виникнення інформаційних війн. Це одна зі складових війни гібридної, до якої наразі є залученою Україна. Серед прийомів інформаційної війни виокремлюють пропаганду, розповсюдження фейків, дезінформацію, маніпуляцію тощо. Актуальним для вітчизняної практики є широке залучення онлайн-технологій – комплексу методів, процесів та способів використання мережі Інтернет з метою досягнення політичних цілей. Зазначена дефініція є своєрідним синтезом політичних та інформаційних технологій. Чи не найголовнішим засобом протидії негативним тенденція медіа-впливу на політику є дотримання правил «інформаційної гігієни».

Конфліктний потенціал політичних інститутів України визначено як сукупність внутрішніх ресурсів і характеристик політичних інститутів, що зумовлюють конфліктні ситуації з іншими учасниками політичного процесу. З'ясовано, що найбільш вразливими серед політичних інститутів є політична опозиція, політична еліта, органи місцевого самоврядування та державного управління, правоохоронні та силові відомства, інститут виборів [54]. В умовах нестабільної політичної системи першочерговими завданнями залишаються запобігання конфліктам і кризам та їх профілактика. Якщо ж

вони вже мають місце, то всі засоби управління конфліктним потенціалом мають бути спрямовані на досягнення компромісу та консенсусу між опонентами. Такими засобами насамперед вбачаємо консультації (кризові та з громадськістю).

Реалії політичного сьогодення в Україні, не позбавлені зовнішнього впливу та силового тиску, внутрішніх протиріч і міжінституційних конфліктів свідчать, з одного боку, про вкорінену кризовість суспільно-політичних відносин, з іншого – про високий рівень конфліктного потенціалу, що має тенденцію до коливань. Така ситуація не вирізняє Україну з-поміж країн на етапі переходу до демократії із запущеними глибокими реформами, однак демонструє протягом тривалого періоду відсутність спільної стратегії зменшення конфліктних загроз та політичної волі щодо її системної розробки. Це і має стати пріоритетом внутрішньої політики на усіх рівнях ухвалення державницьких рішень.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Политика / Аристотель. – М. : АСТ, 2006. – 400 с.

2. Артхашастра, или Наука о политике. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. – 802 с.

3. Бертон Дж. Теория человеческих потребностей / Дж. Бертон // Конфликты: теория и практика разрешения. Опыт зарубежных исследований / [под ред. Е. Ю. Садовской, И. Ю. Чупрыниной]. – В 3 т. – Т. 3. – Алматы, 2002. – С. 200–212.

4. Бєльська Т. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство та державну політику держави [Електронний ресурс] / Т. Бєльська // Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління. – 2014. – № 1. – С. 49–56. – Режим доступу: http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol1/49-56.pdf.

5. Брайс Дж. Природа общественного мнения [Електронний ресурс] / Дж. Брайс. – Вашингтон : Ун-т Дж. Вашингтона, 2000. – Режим доступу: www.nscs.ru/docs/Dz.Brais_Priroda_obs.mnenia.doc

6. Бусленко В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки [Електронний ресурс] / В. Бусленко // Studia Politologica Ucraino-Polona. – 2015. – Вип. 5. – Режим доступу: file:///C:/Users/1/Downloads/Spup_2015_5_9.pdf

7. Бэкон Ф. Опыты, или Наставления нравственные и политические [Електронний ресурс] / Ф. Бэкон. – М. : Мысль, 1978. – Режим доступу: https://royallib.com/get/doc/bekon_frensis/opiti_ili_nastavleniya_nravstvennie_i_politicheskie.zip

8. Голубов О. Війна антикорупціонерів в Україні. Що стоїть за конфліктом НАБУ та НАЗК [Електронний ресурс] / О. Голубов // Deutsche Welle. – 14 листопада 2017 р. – Режим доступу: http://www.dw.com/uk

9. Гордієнко М. Політичний конфлікт як спосіб існування соціуму / М. Гордієнко // Наукові записи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: збірник наукових статей. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. – Вип. 41. – С. 7-15.

10. Гранчак Т. Управління інформаційно-комунікаційними потоками в контексті виникнення і врегулювання політичних конфліктів у перехідних суспільствах [Електронний ресурс] / Т. Гранчак // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1080:upravlinnya-informatsijno-komunikatsijnimi-potokami-v-konteksti-viniknennya-i-vregulyuvannya-politichnikh-konfliktiv-u-perekhidnikh-suspilstvakh&catid=127&Itemid=460

11. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф. – М. : Росспен, 2002. – 284 с.

12. Денисенко І. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації / І. Денисенко // Український соціум. – 2013. – № 3(46). – С. 32–43.

13. Дериглазова Л. Асимметричные конфликты: уравнение со многими неизвестными / Л. Дериглазова. — Томск : Изд-во Том. ун-та, 2009. — 284 с.

14. Децентралізація: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://decentralization.gov.ua/areas

15. Децентралізація в Україні: досягнення, надії і побоювання [Електронний ресурс] // Український незалежний центр політичних досліджень: Офіційний веб-сайт. — 2017. — Режим доступу: http://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf

16. Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки [Електронний ресурс] // ГО «Детектор Медіа». — Режим доступу: https://detector.media/infospace/article/164308/2019-03-21-dzherela-informatsii-mediagramotnist-i-rosiiska-propaganda-rezultati-vseukrainskogo-opituvannya-gromadskoi-dumki/

17. Дидье Д. Анализ теоретических подходов к понятию кризиса в социально-экономической системе / Д. Дидье // Экономическая наука и практика: материалы Междунар. науч. конф. — Чита : Молодой ученый, 2013. — С. 1—4.

18. Довіра до ЗМІ в Україні зростає — нове опитування USAID-Internews щодо споживання ЗМІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://internews.in.ua/uk/news/dovira-do-zmi-v-ukrajini-zrostaje-nove-opytuvannya-usaid-internews-schodo-spozhyvannya-zmi/

19. Довіра соціальним інституціям: прес-реліз соціологічного опитування, 2016 р. [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. — Режим доступу: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1

20. Донбас в етнополітичному вимірі : [монографія] / [за заг. ред. В. Котигоренка]. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — 584 с.

21. За рік знизилась довіра українців до телеканалів та інтернет-ЗМІ — дослідження Internews, 2016 р. [Електронний ресурс] // Детектор медіа: Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/

research/za_rik_znizilas_dovira_ukraintsiv_do_telekanaliv_ta_internetzmi_doslidzhennya_internews.

22. Зельманович І. Теоретичні основи дослідження конфлікту як суспільно-політичного явища [Електронний ресурс] / І. Зельманович // Збірник міжнародної науково-практичної конференції РДГУ. – Рівне, 2016. – Режим доступу: http://politologia-rdgu.rv.ua/images/pan14/38.pdf

23. Зиммель Г. Конфликт современной культуры [Електронний ресурс] / Г. Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – Режим доступу: http://lib100.com/book/philosophy/georg_simmel_1/pdf

24. Ключник Р.М. Політичний протест: комунікативні фактори інтенсифікації / Р.М. Ключник // Гілея: науковий вісник. – 2018. – Вип. 129. – С. 267–269.

25. Кобільник Б. Роль інформаційно-психологічних впливів у інформаційній війні / А. Гізун, Б. Кобільник // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки», м. Кропивницький. – 2016. – С. 28-29.

26. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер. – М. : Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – 208 с.

27. Конфуций. Лунь юй. – М. : Изд-во АСТ, 2010. – 416 с.

28. Концепція інформаційної безпеки: Проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.osce.org/uk/fom/175056?download=true

29. Коротаєвський Л. У 2018 інтернет-користувачів стало 4 млрд, з них понад 3 млрд користуються соцмережами – дослідження [Електронний ресурс] / Л. Коротаєвський // Громадське Телебачення. – Режим доступу: https://hromadske.ua/posts/u-2018-internet-koristuvachiv-stalo-4-mlrd-z-nih-ponad-3-mlrd-koristuyutsya-socmerezhami-doslidzhennya

30. Кочубей Л. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу / Л. Кочубей // Наукові записки. – 2008. – Вип. 41. – С. 16–25.

31. Крах довіри: результати опитування населення України [Електронний ресурс] // Інститут стратегіч-

них досліджень «Нова Україна». – Режим доступу: http://newukraineinstitute.org/new/839

32. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М. : Олма Медиа Групп, 2011. – 304 с.

33. Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – Режим доступу: https://www.academia.edu/_Some_Apsects_of_the_Phenomenon_of_Crisis_in_Political_Researches

34. Мацієвський Ю. Політична криза: теоретичний аналіз / Ю. Мацієвський // Наукові Записки. Серія «Політичні науки». – 2008. – Вип. 3. – С. 146–161.

35. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 72–81.

36. Остроухов В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України / В. Остроухов, В. Петрик // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 135–141.

37. Панарин И. СМИ, пропаганда и информационные войны [Електронний ресурс] / И. Панарин. – М. : Поколение, 2012. – 336 с. – Режим доступу: http://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny.

38. Парсонс Т.О структуре социального действия [Електронний ресурс] / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/index.php

39. Платон. Государство // Платон. – М. : Изд-во Олега Абышко, 2011. – 732 с.

40. Пойченко А. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання : наук. вид. / [А. Пойченко, В. Ребкало, О. Хворостяний]. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 94 с.

41. Політологічний енциклопедичний словник : посібник для вищ. навч. закл. / [упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Ґенеза, 2004. – 736 с.

42. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 996 від 3 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF

43. Почепцов Г. Пропаганда и контрпропаганда / Г. Почепцов. – М. : Центр, 2004. – 252 с.

44. Почепцов Г. Риторика войны и риторика мира [Електронний ресурс] / Г. Почепцов // Телекритика. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/material/30693

45. Примуш М. Політичні конфлікти та їх типи / М. Примуш // Політичний менеджемент. – 2010. – №1. – С. 96–104.

46. Расторгуев С. Введение в формальную теорию информационной войны / С. Расторгуев. – М. : Вузовская книга, 2002. – 120 с.

47. Рівень довіри до ЗМІ зріс: соціологічне опитування, 2013 р. [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://old.dif.org.ua/ua/mass_media/riven-na.htm

48. Савицький О. Конфлікт між ГПУ і НАБУ: далі буде гірше? [Електронний ресурс] / О. Савицький // Deutsche Welle. – 18 серпня 2016 р. – Режим доступу: http://www.dw.com/uk

49. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.

50. Сорель Ж. Размышления о насилии / Ж. Сорель. – М. : Фаланстер, 2013. – 293 с.

51. Ставченко С. Кризові консультації як складова політичного управління / С. Ставченко // Грані. – 2018. – Т. 21, № 7. – С. 24–30.

52. Ставченко С. Управління політичною кризою в демократичних політичних системах: теоретико-методологічний аналіз: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / С. Ставченко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпро, 2018. – 36 с.

53. Степанова Н. Політична конфліктність і кризовість у сучасному українському суспільстві / Н. Степанова // Наукові записки. Серія «Політичні науки». – 2008. – Вип. 3. – С. 162–170.

54. Телешун С. Управління конфліктами у процесах публічної політики: взаємодія держави та громадянського суспільства: наук. розробка / [С. Телешун, І. Рейтерович, С. Ситник та ін.]. – К. : НАДУ, 2012. – 52 с.

55. Ткач А. Особливості вирішення політичних конфліктів в умовах адміністративної реформи [Електронний ресурс] / А. Ткач // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія психологія комунікації». – 2010. – № 4. – Режим доступу: http://social-science.com.ua/article/336

56. Україна досі є головним об'єктом інформаційної війни Росії: дослідження [Електронний ресурс] // ІА «Укрінформ». – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2615131-ukraina-dosi-e-golovnim-obektom-informacijnoi-vijni-rosii.html

57. Українці втрачають довіру до ЗМІ – дослідження КМІС та ГО «Телекритика», 2015 р. [Електронний ресурс] // Детектор медіа: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/ukraintsi_vtrachayut_doviru_do_zmi_doslidzhennya_kmis_ta_go_telekritika

58. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.

59. Хорошко В. Інформаційна війна. ЗМІ як інструмент інформаційного впливу на суспільство [Електронний ресурс] / В. Хорошко // Безпека інформації. – 2016. – Т. 22, № 3. – С. 283–288. – Режим доступу: file:///C:/Users/1/Downloads/11104-29060-1-PB%20(1).pdf

60. Центральна виборча комісія: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/

61. Щедрова Г. Вітчизняна практика використання онлайн-технологій в електоральному процесі [Електронний ресурс] / Г. Щедрова // Гілея: науковий вісник. – 2019. – Вип. 144. – Режим доступу: http://gileya.org/index.php

62. Щедрова Г. Детермінанти впливу мас-медіа на формування міжнародної політики / Г. Щедрова // Актуальні проблеми політики. – Одеса : Фенікс. – 2017. – № 60. – С. 105–116.

63. Щедрова Г. Політична конкуренція еліт в сучасній Україні : [монографія] / Г. Щедрова. – Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2016. – 390 с.

64. Щедрова Г. Політична криза: структурно-функціональний аспект / Г. Щедрова // Гілея: науковий вісник. – 2018. – Вип. 139. – С. 7–11.

65. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 293 с.

66. Яковлєва Н. Комунікаційний аспект політичної пропаганди [Електронний ресурс] // Ukrainian Politconsulting Group. – Режим доступу: http://upgroup.org.ua/komunikatsiyniy-aspekt-politichnoyi-propagandi/

67. Bentley A. The Process of Government. A Study of Social Pressures / A. Bentley. – Chicago : The University of Chicago Press, 1908. – 501 p.

68. Boulding K. Conflict and Defence: A General Theory / K. Boulding. – New York : Harper & Brothers, 1963. – 349 p.

69. Brezinski Zb. Political Power: USA/USSR / Z. Brzezinski, S. Hantington. – New York : The Viking Press, 1963. – 461 p.

70. Doob L. Public opinion and propaganda / L. Doob. – Hamden, Connecticut, 1966. – 401 p.

71. Five Lessons for Reporting in an Age of Disinformation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://medium.com/1st-draft/5-lessons-for-reporting-in-an-age-of-disinformation-9d98f0441722

72. Galtung J. Theories of Peace: A Synthetic Approach to Peace Thinking / J. Galtung. – Oslo : International Peace Research Institute, 2005. – 238 p.

73. Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966 [Електронний ресурс] / M. Hechter. – London, 1975. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books/about/Internal_Colonialism.html?id=XgeTEUs5zmsC&redir_esc=y

74. Johnson-Cartee K. Strategic political communication: rethinking influence, persuasion, and propaganda / K. Johnson-Cartee. – Lanham, 2004. – P. 161–170.

75. Mack A. Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict / A. Mack // World Politics. – 1975. – Vol. 27, № 2. – P. 175–200.

76. Oppenheimer F. The State; Its History and Development Viewed Sociologically / F. Oppenheimer. – New York : Arno Press, 1972. – 188 p.

77. Rothschild J. Ethnopolitics: A Conceptual Framework / J. Rothschild. – New York : Columbia University Press, 1981. – 290 p.

78. Ukraine Under Information Fire [Електронний ресурс] // EU vs Disinformation. – Режим доступу: https://euvsdisinfo.eu/ukraine-under-information-fire/

Перфільєва А.О.

Розділ 2. Геоекономічний вимір політичних конфліктів у сучасному світі

2.1. Геоекономічний простір сучасного світу

За визначенням американського дослідника Е. Люттвака, після завершення «холодної війни» суперництво між державами на міжнародній арені перемістилось зі сфери світової політики у сферу світової економіки [1]. Доказом цього стала ситуація, коли збройні конфлікти практично не давали очікуваного ефекту на відміну від економічного тиску, що приводив до більш очевидних результатів. Під впливом подібних змін традиційні уявлення про конкуренцію та суперництво на міжнародній арені поступово трансформуються. Додатковий поштовх для цих змін забезпечує пришвидшення розгортання процесу глобалізації, який нині охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. Під впливом глобалізації відбувається формування цілісної світової системи, що тягне за собою посилення взаємозв'язку та взаємозалежності держав у сучасному світі. Найпомітнішими є зміни в економічній сфері життєдіяльності суспільства, тож саме економічний вимір глобалізації визначає особливості практик міждержавної взаємодії на сучасному етапі. Загальне уявлення про економічну глобалізацію передбачає її визначення як багатопланового внутрішньосуперечливого явища з множинними прямими і зворотними зв'язками, в яких, окрім національних держав та їх інституцій, беруть активну участь багатонаціональні та національні комерційні структури, регіональні багатонаціональні об'єднання, формальні та неформальні міжнародні організації, і відносини між цими акторами характеризуються поєднанням гострої конкурентної боротьби з практиками взаємодії та співробітництва. Інтернаціоналізація національних економік та виробничих зв'язків на основі прямих іно-

земних інвестицій, формування глобальних фінансових ринків є основою процесу економічної глобалізації. Зміни у фінансовій сфері світового масштабу часто розглядають як каркас економічних глобальних трансформації, і, відповідно, світова фінансова система, що формується в ході реалізації процесу фінансової глобалізації, постає стрижнем світової системи глобальних зв'язків. Водночас фінансова глобалізація має суперечливий характер, сприяючи, з одного боку, інтернаціоналізації національних систем, з іншого – поляризуючи світове господарство, посилюючи залежність від країн-лідерів країн, які не здатні протистояти розвинутим економікам [10]. Внаслідок глобалізації менш розвинуті в економічному плані країни по всьому світі зіштовхуються з проблемами уповільнення економічного зростання, безробіттям, макроекономічною нестабільністю. Розрив між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, створює загрозу стабільному розвитку світової системи. Також в усьому світі спостерігається поширення та збільшення практик фінансових спекуляцій, що негативно впливає як на розвинуті країни, так і на країни, що розвиваються [9].

Глобалізація – об'єктивний процес всесвітньої економічної, політичної і культурної інтеграції та уніфікації, який охоплює всі сфери життя й має системний характер. За процесами прискорення глобалізації відбуваються процеси розшарування світу. Світ ніколи не був соціально рівним, але зараз в умовах технологічного прогресу ця нерівність посилюється. Глобалізація, з одного боку, сприяє формуванню та розвитку світової системи, виникненню нових політичних інститутів, поширенню суспільних норм та культурних цінностей, а з іншого – поглиблює соціальну нерівність у планетарному масштабі. У світі відбувається нерівномірний розподіл благ, що призводить до більшої поляризації країн: одні швидко розвиваються, входячи до кола багатих держав, інші – бідні, стають усе більш бідними, відстаючи від решти. Водночас сучасний світ демонструє потенційну регіональну і

глобальну нестабільність через взаємозалежність, що посилюється в міру розгортання глобалізації. Локальні соціальні, економічні коливання чи кризи в одній країні здатні вплинути на регіональні або навіть глобальні процеси. У той же час спостерігається послаблення та часткова руйнація державного суверенітету, що викликає не лише занепокоєння, але й паніку стосовно реальності перспективи переходу контролю над національними суспільствами до окремих найпотужніших державних та недержавних гравців.

В умовах глобальної трансформації національної політичної, економічної, соціальної систем суттєво зростає значення економічних чинників. Економізація розвитку є однією з провідних закономірностей сучасного історичного етапу, під впливом якого функціонують національні системи і вибудовується нова глобальна система. За сучасних умов сам процес розвитку не може вже інтерпретуватися виключно у межах національного простору. Світ, що глобалізується, вимагає принципово нових основ формування концепцій наукової стратегії розвитку, адекватної сучасному світу [8, с. 11–14]. Умови глобалізації та економізації розвитку людської цивілізації актуалізували процес переосмислення новітнього досвіду і підвели до появи нового наукового напряму, який межує з різними дисциплінарними підходами – у геополітиці, політології, політекономії, політичній та економічній географії. Означений синтез зумовив появу нової наукової дисципліни – геоекономіки. Геоекономіка запропонувала нові основи формування наукової стратегії розвитку, які постають концептуальним обґрунтуваннями раціонально інтерпретованої практики розробки та реалізації моделі поведінки міжнародного актора в умовах багатовимірного складного комунікативного простору сучасного глобального світу. Фактично геоекономіка є теоретичним обґрунтуванням державної політики, спрямованої на перемогу у міжнародному змаганні, оскільки для всієї системи міжнародних відносин характерна

перманентна конкуренція на різних рівнях, у різних сферах і вимірах. Геоекономічний підхід виокремлює конфліктну складову політики держав, спрямовану на модернізацію національної соціальної, економічної систем для здобуття конкурентних переваг на регіональному і глобальному рівнях. Геоекономіка – це метод реалізації політики національних інтересів країни. Під кутом зору геоекономіка, держава є країною-системою, яка змагається з іншими системами. Це змагання відбувається за певними правилами, деякі з них відповідають економічним, політичним, соціальним закономірностям, інші є результатом домовленостей або нав'язаної волі вправного зацікавленого суб'єкта, отже, завдання країни-системи в цих умовах полягає у віднайденні оптимальної моделі розвитку і відносин з іншими системами, яка б дозволила реалізувати національні інтереси і підвищити конкурентоспроможність системи.

Геоекономіку доцільно розглядати як певне доповнення і оновлення геополітики. Відмінність між геоекономікою і геополітикою полягає насамперед у ставленні до військово-силової складової міждержавних відносин. Так, геополітика зорієнтована на домінування означеного чинника, натомість геоекономіка розглядає його виключно як додатковий потенціал впливу. У геополітиці боротьба між діючими суб'єктами точиться довкола військово-політичного статусу спірних територій, у геоекономіці – довкола варіанта економічного функціонування певних територій, незалежно від їх офіційної адміністративно-територіальної приналежності. Саме тому геоекономіка в теорії і на практиці закріплює загальну настанову стосовно того, що військова сила у XXI ст. втрачає свою традиційну роль головного інструменту політики і критерію творення ієрархії держав у світі. Нині така ієрархія будується вже через оцінку стратегій розвитку, які створюються і реалізуються країнами-системами на основі геоекономічного аналізу можливостей і положення національної системи на регіональному і глобальному рівнях і які, відповідно, сприяють прогресу або ні.

Геоекономічний підхід до розгляду міжнародної взаємодії спирається на виокремлення трьох рівнів такої практики. По-перше, це світовий рівень, що інтерпретує сучасну світобудову. По-друге, регіональний, зосереджений на осмислені проблем просторової взаємодії на рівні конкретних міжнародних регіонів. По-третє, національний рівень, що концентрується на опрацюванні питань розробки та реалізації проектів національного розвитку конкретних країн-систем.

Геоекономіка є інструментом для оцінки економічних моделей, які дозволяють обирати найоптимальніший варіант розвитку для збереження та примноження державного потенціалу. Фактично сутність геоекономіки на практиці – це боротьба економічних моделей за простір їх використання та реалізації. Тому геоекономіку можна визначити як прикладну науку, яка досліджує поведінку держави у конкретній ситуації, формулює її політико-економічну стратегію і тактику на міжнародній арені. Геоекономіка охоплює широкий спектр політичних, економічних, соціальних, географічних питань. Вона аналізує дію різних чинників (економічних, політичних, соціальних, демографічних, екологічних) у тісному зв'язку з просторовим положенням країни або регіону, їх природними ресурсами, кліматичними умовами.

Очевидним є той факт, що в сучасному світі економіка набула статусу визначального гравця у суперечці з політикою. Нині майже ніхто не заперечує, що саме економіка визначає напрям діяльності політичних інститутів і структурування простору на всіх рівнях, яке відбувається за допомогою визначення специфічних економічних інтересів та цілей. Саме економіка зумовлює певну соціальну політику, яку проводять уряди країн, намагаючись за її допомогою згладити існуючі у суспільстві суперечності [2, с. 38]. А оскільки економічні відносини пронизані конкуренцією, то уникнути конфліктів з економічною компонентою не вдасться. Едвард Люттвак, один із засновників геоекономічного підходу, наголошу-

вав на тому, що геоекономіка є «логікою конфлікту в граматиці торгівлі», яка покликана забезпечити внутрішню згуртованість держави перед загрозами сучасного світу. Нині методи торгівлі витісняють воєнні методи – з розміщенням капіталу замість вогневої могутності, громадськими інноваціями заміть воєнно-технічного прогресу та проникненням на ринок замість гарнізонів та баз [1]. Оскільки суперництво між державами з воєнно-стратегічної сфери перемістилося в економічну, то держава повинна засвоїти нові вимоги глобального світу, врахувати детериторизацію та дематеріалізацію багатства і використати глобалізацію у власних національних інтересах [3]. Допомогти в цьому повинна геоекономіка з усім арсеналом притаманних їй інструментів і методів.

Нині вже сформовано каркас загальносвітового комунікаційного, економічного, інформаційного, фінансового простору, за межами якого ефективний розвиток окремих держав неможливий. Національні господарства окремих країн стають складовою єдиної світогосподарської системи, а отже, постіндустріальне суспільство формується як усесвітня загальнолюдська цілісність. Означена система досить динамічна, вона розвивається під впливом численних чинників, кожний з яких потенційно здатен виступити рушійною силою еволюції. З точки зору геоекономіки, світовий розвиток є багатоваріантним та плюралістичним. Тож перед кожним суб'єктом міжнародних відносин завжди постає проблема вибору шляхів розвитку і варіанти можуть бути діаметрально протилежними. При виборі суб'єкт повинен враховувати, що існуюча цілісна світова система потребує відповідних характеристик і параметрів функціонування своїх складових, тобто існують об'єктивні параметри, що зумовлюють доцільність вибору певної моделі розвитку, якщо ігнорувати такі умови, ефективний розвиток стає неможливим. Сучасна світобудова, з точки зору геоекономічного підходу, презентується крізь призму економічної могутності держави. Сучасна політична наука вивчає глобальну по-

літику і політику, в якій держава розглядається у системі світових, глобальних політичних відносин, регіональних відносин як суб'єкт та об'єкт політики залежно від її статусу та позиціонування в різних практиках функціонування. У світі геоекономіки держава лише частково контролює процеси особливо в економічній сфері на власній території, оскільки сучасні умови визначаються наявністю множинності центрів прийняття та реалізації рішень, які здатні впливати на процеси суспільного розвитку. Держава сприяє розвитку своєї економіки, стимулюючи інновації, забезпечуючи інфраструктурний та соціальний розвиток. Але в цілому доцільно розуміти, що функціональність держави зумовлюється особливостями сучасного глобального простору, визначальна риса якого це наявність перманентного геоекономічного суперництва, що є супутником традиційного політико-стратегічного суперництва [3].

Глобальний простір сучасного світу є простором геоекономічним, що формується з ресурсної, фінансової, виробничої, технологічної, інформаційної та інших складових. Нині геоекономічний простір переходить у нову фазу – фазу постіндустріального розвитку. У зв'язку з цим кожна держава потребує розробки власної стратегії розвитку з визначенням пріоритетів геоекономічних векторів, які зможуть допомогти адаптуватися до умов сучасного глобального світу та його конкурентних практик. Водночас геоекономічне світосприйняття не передбачає виключно конфліктних способів вибудовування політики взаємодії у глобальному світі. Розглядаючи геоекономічну практику більшості успішних держав сучасного світу, дослідники виокремлюють три основні групи методів, які застосовують для досягнення тактичних і стратегічних результатів у геоекономічній конкурентній боротьбі серед країн-систем.

Перша група – традиційні методи, які дозволяють державі виконувати свої функції і провадити певну економічну політику. Мова йде про загальновизнаний пе-

релік завдань держави: забезпечення правової бази та соціальної атмосфери, яка підтримує ефективність функціонування системи, захист конкуренції, перерозподіл доходів, коригування розподілу ресурсів для зміни структури національного продукту, стабілізація економіки з орієнтацією на стимуляцію прогресивного розвитку.

Друга група – методи, орієнтовані на стимулювання конкурентоспроможності країни-системи. Ці методи тісно пов'язані з першою групою, але мають більш конкретний характер у процесі реалізації за певними напрямами функціонування системи. Означена група складається з трьох підгруп, методи яких повинні діяти взаємозалежно й узгоджено для реалізації конкретної стратегії з підвищення конкурентоспроможності. Отже,

– *перша підгрупа* – структурні методи, які здатні цілеспрямовано впливати на структуру системи. Серед таких виокремлюють створення певних інституційних механізмів, установлення податкових пільг для окремих видів діяльності або галузей;

– *друга підгрупа* – заходи з інвестування в людський фактор для підвищення адаптації до нових умов національної та глобальної систем. Серед таких відзначають гарантії зайнятості населення зі структурованим підходом на основі градуювання залежно від статусу людини (громадянин, мігрант, нелегал, біженець), установлення стандартів оплати праці з виокремленням певних сфер для підвищення ставок;

– *третя підгрупа* – аналітико-інформаційні заходи, орієнтовані на виявлення поточних умов існування і конкуренції національної системи, визначення можливостей підвищення конкурентоспроможності держави.

Третя група – специфічні методи геоекономічної війни, яка постає певним новим типом конфліктної взаємодії у сучасному глобальному світі.

У постіндустріальному світі уявлення про могутність держави кардинально змінюються. Геоекономічна могутність має своїм джерелом здатність міжнародного актора

створювати міжнародні мережі різних типів – інформаційні, торговельні, економічні – та отримувати від цього зиск для розвитку. Якщо військово-політична могутність дозволяє нав'язати свою волю, погрожувати та наносити удари, то могутність, яка дає контроль над міжнародними мережами, дозволяє чинити тиск, схиляти на свій бік, потрапляти на територію супротивника. На відміну від військово-політичною могутності, геоекономічна могутність дає можливість добиватися вирішення проблем більш м'якими засобами. Сучасність характеризується зміною геополітики геоекономікою, що є очевидним, принаймні, в діяльності на міжнародній арені економічно розвинутих країн [3]. Тож з позицій сучасного наукового дискурсу щодо процесів світового розвитку епоха геополітики завершилась із закінченням «холодної війни», і нині ми живемо в епоху геоекономіки і міжнародні конфлікти розгортаються та розв'язуються за допомогою не військово-політичних, а економічних засобів. Водночас навіть в умовах розгортання процесів глобалізації держава залишається головним суб'єктом взаємодії, тож для переважної більшості геоекономічних досліджень характерним є етатистські настанови при визначенні специфіки процесів розвитку сучасного світу. Проте прихильники геоекономічного підходу визнають, що за сучасних умов змінюється роль держави, трансформується її функціональність, що позначається на змісті та якості державного управління та можливостях державного регулювання. Глобалізація потребує зміни сформованого розуміння державного регулювання, оскільки у глобальному світі, де поступово формується загальний вектор світового розвитку, вирішення національних завдань вже є неможливим без взаємодії з транснаціональними структурами. Глобалізація все більше руйнує межу між внутрішньої та зовнішньої сферами діяльності держави, між внутрішньою та зовнішньою політикою, паралельно підсилюючи процес економізації політики з опорою на ідеї інформаційного суспільства. Головні ознаки світопорядку, що

формується, полягають у якнайширшому використанні мереж обміну інформацією та побудові на їх основі нових форм та моделей геоекономічної взаємодії [11, с. 39]. Тож сучасна держава має повною мірою враховувати ці зміни при вибудовуванні якісної політики, для забезпечення створення умов для входження до глобального середовища відповідно до національних інтересів для можливості реалізації цих інтересів якнайповніше.

Сучасний світовий геоекономічний простір є багатошаровим, складним, кожний шар цього простору являє собою повноцінне поле діяльності, але ефективне оперування в ньому передбачає взаємодію з усіма компонентами геоекономічного простору згідно з певною світоглядною позицією і використанням сучасних технологій. Цей простір вибудовується за мережевими ознаками, змінюючи ієрархію домінуючих суб'єктів, коли на зміну національній державі та економіці приходять корпорації, які використовують віртуальну взаємодію як механізм впливу на світову систему та розповсюдження функцій державного управління до мережевих спільнот. Геоекономічний простір являє собою простір, що з'явився у новій фазі еволюції економічного простору, коли під впливом процесів глобалізації, регіоналізації, локалізації, глокалізації, а також на основі форсованого розвитку світогосподарських зв'язків виникає мережева багатовимірна система [4, с. 27]. Глобалізований геоекономічний простір формується під впливом реальних геоекономічних процесів як мережева багатовимірна система з певними опорними точками, до числа яких можуть бути віднесені суб'єкти геоекономіки. Ключовим потоками зв'язку при формуванні глобального геоекономічного простору є рух капіталів, технологій, товарів, послуг, інформації, знань, людей і традиційно – зовнішня торгівля. Розвиток геоекономічного простору увібрав у себе характерні ознаки постіндустріальної цивілізаційної моделі, її найвищої, техногенної фази і відбувається за сценарієм, що потребує розробки новітніх більш досконалих інструмен-

тів сучасної економічної дипломатії. XXI ст. стало часом появи чітких геоекономічних контурів сучасного світу, в якому, незважаючи на наявність військових конфліктів, пріоритетними стають економічні методи боротьби за домінування, що очевидно загострює економічну конкуренцію у світі.

2.2. Сутність, складові та суб'єкти геоекономічного конфлікту

Проблема геоекономічного конфлікту опиняється на межі сполучення низки наукових дисциплін, утверджуючи в такий спосіб свій міждисциплінарний характер. Найбільш очевидною є дотичність даної проблеми з підходами, презентованими в межах геополітичних, конфліктологічних, глобалістичних, макросоціальних та макроекономічних досліджень. Водночас складно заперечувати, що сама економічна сфера є основою суспільства та являє собою фундамент побудови відносин між людьми, де конфлікт постає як спосіб розв'язання суперечностей у відносинах, і в умовах глобалізації він набуває нового звучання.

Очевидним є той факт, що переважна більшість міжнародних відносин містять у собі певні елементи прояву конфлікту, який часто має підґрунтям економічні стосунки. Темпи науково-технічних зрушень, технологічних перетворень, розвиток цифрової, віртуальної економіки потребують все більше затрат природних, паливно-енергетичних, трудових, інтелектуальних, матеріальних та нематеріальних ресурсів, тож конкуренція за обмежені ресурси є неминучою, тому виникнення конфліктів неможливо уникнути. Зміни глобалізаційного, дезінтеграційного, інтеграційного, геополітичного, правового, культурного, економічного, соціального, політичного характеру постійно змінюють рельєф середовища і, відповідно, визначають поведінку міжнародних акторів. Мотиви вступу в конфліктну взаємодію являють собою

внутрішні спонукальні сили, які підштовхують суб'єктів конфліктної взаємодії до відкритого або прихованого протистояння. Водночас конфлікти є рушійної силою майбутнього розвитку суб'єктів взаємовідносин, оскільки забезпечують підвищення їх адаптивності, сприяють якісним трансформаціям управлінських структур, пошуку нових джерел залучення ресурсів, ефективності їх використання та отриманню соціального або економічного ефекту від діяльності через управління ризиками та оптимізацію систем менеджменту. Розуміючи багатогранність та складність такої категорії, як «геоекономічний конфлікт», маємо говорити про відсутність остаточної визначеності цієї дефініції. Існує об'єктивна потреба в опрацюванні теоретичних підходів до визначення даної категорії на основі розуміння бінарності самої природи конфлікту такого типу. Бінарність природи геоекономічного конфлікту постає в поєднанні його ознак як політичного та економічного явища, тобто він є певною «сумішшю» конфлікту економічного та політичного, який розгортається в сучасних специфічних умовах глобалізації, транснаціоналізації, інтернаціоналізації, фрагментації, регіоналізації та глокалізації світу. Якщо в суто економічному конфлікті об'єктом постає доступ до матеріальних, ресурсних та інших економічних благ з метою заволодіння ними у власних цілях, то геоекономічний конфлікт висуває новий об'єкт – модель використання, варіант розвитку наявного ресурсного потенціалу суб'єкта. Тож геоекономічний конфлікт – це суперечність геоекономічних інтересів та зіткнення суб'єктів, які відображають та захищають ці інтереси. Це протиборство суб'єктів, усвідомленою метою яких є визначення та реалізація певної моделі власного розвитку. Геоекономічний конфлікт передбачає можливість використання економічного та політичного насилля або примусу, доповнюючи це елементами інформаційного впливу. Глобалізація розширює межі економічного, політичного, інформаційного впливу та створює безпрецедентні за своїм масшта-

бом можливості для реалізації стратегічних цілей суб'єкта конфліктної взаємодії. Тож врахування чинника глобалізації є важливим критерієм у вивченні геоекономічних конфліктів та розробці методів керування ними для підтримки стану динамічної рівноваги в міжнародних системах усіх рівнів. Геоекономічний конфлікт є протиріччям через незбігання, а часто й протилежність інтересів, завдань і цілей функціонування міжнародних акторів у сучасному глобальному світі. Геоекономічний конфлікт пов'язаний із стратегічними цілями, але, усвідомлюючи ризики, що виникають у процесі конфліктних відносин, сторони взаємодії намагаються не підривати засадничі принципи діяльності суб'єктів з метою не допустити руйнування архітектури середовища, в якому розгортається геоекономічний конфлікт. Саме тому, геоекономічний конфлікт стає чинником підтримки динамічної рівноваги в соціально-економічних, політичних, міжнародних системах, в яких він відбувається.

У геоекономічному конфлікті очевидними є групи причин об'єктивного і суб'єктивного характеру. До числа об'єктивних обставин належить конкуренція за здобуття більш вигідного становища, статусу у системі відносин з метою отримання найкращих умов для підвищення власної конкурентоспроможності, ресурсні обмеження, особливості національного законодавства та діючої міжнародно-правової нормативної бази. Суб'єктивні чинники пов'язані з визначенням специфічного культурного середовища, стилю управління та психотипу національного лідера, самою системою управління та її особливостями.

До числа суб'єктів геоекономічного простору традиційно зараховують держави, міждержавні об'єднання, міжнародні організації, економічних гравців, в числі яких помітними є насамперед транснаціональні, мультинаціональні корпорації, окремим суб'єктом постає так зване світове місто, або технополіс. Вочевидь кожен із суб'єктів має специфічні ознаки та функціональність в геоекономічному просторі, при цьому основним суб'єктом зали-

шається держава і транснаціональна корпорація, відносини між якими часто є основою конфліктної взаємодії на різних рівнях та вимірах. Ціла низка дослідників наполягає на тому, що встановлення балансу у відносинах ТНК і держави має стати основою стратегії розвитку як першої, так і останньої, що забезпечить реальні позитивні зрушення в житті суспільства. Корпорації об'єднують у своїх відтворювальних процесах комплексні інтернаціоналізовані ресурси. Вони характеризуються масштабністю діяльності, територіальною розповсюдженістю та здійсненням кількох видів діяльності одночасно. Держава зіштовхуючись з подібним актором, часто не здатна вчасно і адекватно реагувати на виклики для суспільства, пов'язані з діяльністю ТНК. Сучасні практики демонструють певну узгодженість у відносинах зазначених акторів тільки на прикладах промислово розвинутих країн, в той час як країни, що перебувають на стадії наздоганяючого розвитку, не можуть у більшості своїй похвалитися збалансованими взаєминами між державною та корпораціями. Водночас маємо зазначити, що геоекономічне оперування в сучасному міжнародному просторі, становлення світової системи і розробка методів досягнення конкурентних переваг безпосередньо пов'язані у сучасному світі з використанням інформаційних, комунікаційних технологій та мережевої організаційної форми. Інформаційно-комунікаційні технології охоплюють нині увесь спектр геоекономічної взаємодії. Максимальна ефективність та конкурентоспроможність досягається за рахунок творення єдиного інформаційного простору. Завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям, корпорації отримали можливість освоювати сфери, які раніше вважалися традиційними монополями держави. Сфера взаємодії із суспільством нині починає перехід під контроль комерційних організації, які в такий спосіб реалізують свої геоекономічні соціальні стратегії. Якщо територією володіють держави, то у віртуальному середовищі сучасного світу правлять корпорації. Об'єктом їх уваги

є мережеві спільноти, надтериторіальні транснаціональні об'єднання. Нині соціальні мережі об'єднують людей за різними параметрами, але в цілому вони формують мережеве співтовариство, яке стає геоекономічним майданчиком для транснаціонального капіталу. Мережева взаємодія стає відображенням геоекономічної діяльності, яка виражається у використанні інформації як головного ресурсу та використанні мережевих моделей в організації процесів. Використання інформаційно-комунікаційних технологій дозволяє перенести геоекономічну взаємодію в інформаційно-мережеві координати, віртуальний простір, в такий спосіб актори, задіяні в цьому просторі, підвищують свою суб'єктність, стаючи повноправними учасниками простору.

Для сучасного світу все більш характерним стає ототожнення геоекономічного конфлікту та геоекономічної війни, чіткого розмежування між цими поняттями майже не здійснюється. Очевидно, що геоекономічна війна є кульмінацією геоекономічного конфлікту, водночас на початку XXI ст. остаточно трансформується традиційне уявлення про зміст і методи ведення війни. Війни з використанням виключно військових засобів залишаються в минулому, і, відповідно, використання військових засобів не може бути маркером початку війни, тобто переходу конфлікту у стадію війни. Фактично нині ми спостерігаємо перманентні геоекономічні суперечності як прояви геоекономічних конфліктів, які у стані загострення досягають ознак геоекономічної війни. Існує думка, що активна агресивна експансія спричиняє цей перехід і геоекономічний конфлікт набуває форми геоекономічної війни. Водночас, з точки зору геоекономіки, експансіоністські дії всіх міжнародних акторів є природними, тож за якою межею ця експансія провокує перехід до стану війни, дотепер лишається нез'ясованим. У цілому геоекономічну війну можна визначити як комплекс дій, спрямованих на нанесення збитків невійськовими методами за заздалегідь спланованою стратегією, яка ґрун-

тується на геоекономічному розумінні контексту конкуренції між акторами і здатна використовувати так звані «високі» геоекономічні технології [8, с. 120]. Серед стратегічних методів геоекономічної війни виокремлюють: «кредитний удар», деформацію соціально-економічної, політичної систем, руйнування економічної інфраструктури, переливання національного доходу. Інструментом геоекономічної війни є інформація і прийняття рішень. Оперування інформацією розглядають як особливий елемент групи методів геоекономічної війни. Інформаційні технології сучасності принципово змінили стратегію і тактику взаємодії. Інформація та інформаційні технології на сьогодні стають новими джерелами національної могутності. Для постіндустріальних держав характерна могутня інформаційна інфраструктура, що робить їх сильними у сфері інформаційного впливу. Проте водночас ці країни більш вразливі для інформаційних технологій. Країни аграрного типу розвитку не мають такої інфраструктури і тому менш вразливі, при цьому вони спроможні чинити власний інформаційний вплив на постіндустріальні держави. Такий вплив буде мати асиметричний характер, здатний супроводжувати геоекономічну війну не лише в інформаційних рамках, але й в інших аспектах протистояння. Сучасні технологічні можливості створили умови для реалізації асиметричних впливів, коли «мала сила» здатна впливати і утримувати в напрузі «більшу силу» (наприклад, терористи – держава). Фактично, така особливість дає шанс для «гри як рівний з рівним» суб'єктів, які мають абсолютно різні потенціали за традиційними геополітичними мірками. У цілому асиметричність – важливий аспект геоекономічної практики, найчастіше асиметричність проявляється у принципово неочікуваних діях, а отже, прямо пов'язана з мистецтвом прийняття рішень і адекватним реагуванням на несподівані події. Додатковою характеристикою геоекономічної війни, яку вона успадкувала від інформаційної операції, є її «латентний» характер, коли супротивник протягом тривалого часу може не помічати спланованого впливу.

Історично геоекономічна війна виникає на основі синтезу трьох специфічних видів протистояння у світовій історії: торговельна війна, інформаційна війна і холодна війна. Певні характерні ознаки кожного з цих типів воєн простежуються в їх спадкоємності, проте геоекономічна війна відрізняється від своїх «породжувачів». Так, для «холодної війни» визначальним є мілітаризація економіки на основі штучного нагнітання воєнної загрози, морального старіння озброєння, формування масштабних ініціатив оборони. І якщо «холодна війна» є породженням практики міжнародної взаємодії другої половини XX ст., то торговельні війни, як спосіб досягнення цілей на міжнародні арені, з'являються практично одночасно з появою торгівлі. Торговельна війна поставала як комплекс заходів правового, економічного, адміністративного характеру, що спрямовані проти суб'єкта господарської діяльності та його економічної системи [12, с. 133]. Водночас лише у XX ст. торговельні війни перетворюються на інструмент геополітичних цілей. І хоча створення штучних бар'єрів у торгівлі не сприяє розвитку економіки, ми спостерігаємо постійне використання практик торгової війни у відносинах між акторами вже XXI ст. Чинники, які стимулюють поширення таких конфліктних практик, є множинними, перебувають у стійкому зв'язку та у своїй переважній більшості є наслідками процесу глобалізації. Тож найбільш помітними серед них є:

– Нестабільність світової системи, яка характеризується наявністю суперечності між олігархією та об'єктивною потребою в подальшому розвитку міжнародного поділу праці як закономірного процесу, що забезпечує подальше вдосконалення світової системи на користь усім, а не для обмеженого кола олігархічних кланів, які прагнуть одноосібно присвоювати його результати.

– Надмірне соціальне та економічне розшарування у світі, де відбувається реальна поляризація багатства та бідності у світовому масштабі.

– Політизація економіки та економізація політики, коли економіка стає чинником соціального та політичного управління, підкорюючи культурні, ідеологічні, духовні, освітні процеси, фактично перетворюючись на механізм силового тиску.

– Віртуалізація економіки, яка поставила на порядок денний проблему відносин нового типу між суб'єктами, які не беруть участь у процесах реального обміну товарами та послугами, не пов'язані з виробництвом, але стають частиною все більш розвинутого механізму кругообігу спекулятивних операцій.

– Посилення впливу транснаціональних, мультинаціональних корпорацій на відносини не лише економічної, але й політичної сфери.

– Процеси фрагментації світового простору, що знаходять своє відображення у регіоналізації, інтеграції, які зумовлюють поширення протекціонізму та регіоноцентризму.

У цілому найпоширеніші в сучасному світі форми торговельних воєн охоплюють майже все поле комунікативної взаємодії в економічній площині, інколи суттєво виходячи за межі комунікації суто в торговельній або економічній сфері. До числа основних форм торговельних воєн зараховують:

– Захоплення ринків інших країн силовими методами;

– Девальвацію власної валюти для заохочення експорту;

– Тарифне маніпулювання суперником за допомогою імпортних та експортних тарифів;

– Надання позички під зобов'язання закупівлі певної продукції, що обмежує конкуренцію та створює економічну залежність;

– Приховане дотування експортерів через надання податкових пільг та пільгових умов;

– Використання торговельних важелів для політичного тиску [12, с. 134].

Історія свідчить, що торговельні війни часто переростають у збройні конфлікти, можуть бути частиною більш

широкої практики конфлікту, тобто виходити далеко за межі торгових операцій, для сучасних реалій найбільш поширеною практикою є саме включення торговельної війни до складу геоекономічного конфлікту. Водночас на сучасному етапі чи не найпомітнішими є війни за енергетичні ресурси. Темпи і напрями розвитку світової економіки трансформуються під впливом технологічних, фінансових, маркетингових і соціальних змін. Однак поки що такі енергетичні ресурси, як газ, нафта лишаються рушійної силою економіки, і виробничі процесі, основу яких вони становлять, продукують товари, продаж яких на глобальному ринку є найбільш прибутковим. Тож затребуваність світовими економіками згаданих обмежених ресурсів є джерелом багатьох сучасних конфліктів. Так, прикладами саме високої конфліктогенності енергетичних ресурсів є ситуація в Іраку, Кувейті, Сирії. При цьому в цих випадках мова йде про взаємопереплетіння проблем енергетичних ресурсів та геополітичних і геоекономічних інтересів. Також очевидною є практика використання енергетичного важеля у відносинах між Російською Федерацією і Україною. Так, енергетичні відносини між Росією та Україною мають непросту і тривалу історію: від стратегічного партнерства, реалізації великих спільних енергетичних проектів до неприхованого енергетичного шантажу, який переходив у стадію відкритого економічного енергетичного протистояння, яке було складовою геополітичного і геоекономічного конфліктів. Так само численними і тривалими були і є суто торговельні війни між Україною та Росією. Маємо зазначити, що «торговельні війни за політичними мотивами, зазвичай, є демонстративними та постають не лише способом прямого тиску, але й ствердження міжнародного авторитету країни, її активної участі у світовому політичному процесі» [14 с. 37]. Тож для Російської Федерації такі практики постають саме спробою утвердитися у світовій системі як суб’єкт з особливим статусом.

Геоекономічні війни є конфліктами нового покоління, що мають складну структуру, оскільки здійснюють-

ся за рахунок одночасного ведення інформаційної війни, комунікаційної війни на основі хакерських дій, фінансової війни та мережевої війни. Інформаційна компонента формується з пропагандистських елементів на основі певних психотехнік, що дозволяють сформувати та закріпити у масовій свідомості потрібні суб'єкту уявлення. Хакерські комунікаційні війни проявляють себе не лише у злочинах з електронною документацією, але передбачають поширення комп'ютерних вірусів, здійснення кібератак з метою паралізувати функціонування державних установ, електронних систем забезпечення роботи значущих банківських, промислових об'єктів. Проявом комунікаційної війни у складі геоекономічного конфлікту можуть бути псевдоповідомлення про захоплення, замінування установ та організацій. Фінансова війна передбачає атаки на грошові ринки, біржі, банківську систему в цілому. Проявом таких дій можуть бути вкидання значних партій фальшивих грошей в систему супротивника. Мережеві війни здійснюються за рахунок утворення та підтримки мереж, через які поширюється певна інформація для впливу на свідомість та поведінку в інтересах супротивника. У комплексі все це дозволяє послабити супротивника, змусити його діяти всупереч власним інтересам або хибно розуміти власні інтереси, що дозволяє скористатися його необізнаністю, дезорієнтованістю з метою домогтися певних дій або не допустити певних дій, які не відповідають інтересам ініціатора геоекономічного впливу.

Геоекономічна війна дозволяє без використання військової компоненти здійснювати руйнуючий вплив на національні економічні структури, переливати до світового доходу доход національний, здійснювати структурну деформацію, через яку впливати на процеси соціальної деформації. Проте головна мета геоекономічної війни не полягає у знищенні супротивника, метою є посилення власної системи і забезпечення умов для підвищення конкурентоспроможності. Для цього суб'єкт намагається вплинути на закріплення одностороннє вигідних правил

у міжнародних практиках взаємодії, нав'язати такі правила основним конкурентам. Важливо відзначити, що існують певні обмеження у свободі вибору методів, які використовуються під час геоекономічної війни, обмеження, пов'язані з усвідомленою потребою зберегти існуюче міжнародне конкурентне середовище, яке розглядається як цінність, що зумовлює визначеність умов взаємодії. Тож дії супротивників під час геоекономічного конфлікту передбачають недопущення руйнації світової системи, підтримку її єдності і розуміння взаємозалежності. Тому під час геоекономічного конфлікту використовують цілий арсенал методів, частина з яких має прихований характер, але це має бути узгоджений за змістом набір, в якому прямі дії доповнюються прихованими (латентними) і дозволяють досягати мети щодо забезпечення умов підвищення конкурентоспроможності суб'єкта.

У цілому на поточному етапі розвитку міжнародних відносин очевидним є важливе системне значення геоекономічного конфлікту, оскільки він здатний формувати і чинити вплив на конкурентоспроможність не лише державних акторів та їх інтеграційні об'єднання, але й недержавних суб'єктів, що беруть участь у міжнародній взаємодії. Поступово геоекономічні конфлікти перетворюються на основний тип конфлікту постіндустріального світу в царині міжнародних відносин. Такий тип конфлікту не передбачає фізичного знищення супротивника, а орієнтований на досягнення визначального впливу на його поведінку, змусивши діяти в інтересах переможця.

2.3. Геоекономічний вимір російсько-українського конфлікту

Сама теорія міжнародних відносин протягом тривалого часу зосереджувалася на питаннях нерівномірності розвитку країн світу, що ставала відправною точкою визнання доцільності обґрунтування стратифікації в системі міжнародних відносин. Різні відмінності між країнами

була певними критеріями, за допомогою яких вибудовувались стратифікаційні системи різних історичних епох. Дотепер цілком природним видається виокремлення так званих мікродержав, малих держав, середніх, великих та наддержав. Кожний із цих типів має певні ресурсні, потенційні та функціональні ознаки, що визначають їх місце у системі міжнародних відносин. Водночас становлення геоекономічного підходу суттєво трансформує саме уявлення про основу стратифікації держав у сучасному світі, оскільки місце суб'єкта визначається вже за допомогою оцінки якості політики, яку він здійснює, враховуючи адекватно специфічні умови різних рівнів взаємодії або не здійснюючи якісного аналізу особливостей розвитку сучасного світу для розробки та реалізації ефективної стратегії розвитку. У цілому маємо зазначити, що якісні характеристики правлячої політичної еліти постають відправною точкою вдалої адаптації країни до умов сучасного світу, де з позицій геоекономічного підходу кожний з гравців має шанс здобути свою перемогу, незалежно від традиційних геополітичних характеристик. Тож взаємини між державами, які за традиційною геополітичною шкалою є однозначно нерівноправними, з чіткім визначенням статусу залежного або незалежного актор під впливом геоекономіки втрачають свій зміст. Нині коло міжнародних гравців не лише доповнене недержавними акторами, але трансформується відповідно до поширення практик глобалізації в усіх сферах життєдіяльності суспільства, включаючи технологію, економіку, комунікацію, інформацію. Це відкриває безпрецедентні можливості для суб'єктів міжнародної взаємодії, і, якщо раніше моделі розвитку більшості акторів визначались інтересами могутніх країн, то нині так звані малі та середні держави здобувають власні шанси творення та втілення стратегій розвитку, котрі здатні забезпечити їм реалізацію національного інтересу інколи всупереч волі більш могутніх гравців. Навіть малі країни з перехідною економікою здатні відігравати важливу роль у сучасному

світовому розкладі сил, оскільки визначальну роль відіграє не розмір країни, а те, що саме вона здатна запропонувати світовому співтовариству [6, с. 10]. Зрозуміло, що для реалізації такої потенції необхідною є консолідація суверенітету і опрацювання такої стратегії національного розвитку, яка повною мірою відповідатиме умовам регіонального та світового розвитку. Водночас правлячі еліти країн не завжди повною мірою усвідомлюють подібну специфіку умов сучасного планетарного розвитку, залишаючись на засадах класичної геополітики. Саме це наочно проявляється при розгляді розгортання конфлікту між Російською Федерацією та Україною.

З позицій модерної геоекономічної методології дослідження конфліктів у міжнародному середовищі предметом конфлікту між Росією та Україною постає саме модель стратегічного розвитку країни, яка протягом усього часу після розпаду СРСР ставала основою вибудовування стосунків між двома акторами. З позицій класичного геополітичного підходу Україна є частиною кола впливу РФ, оскільки за своїми статусними характеристиками в традиційній геополітичній стратифікаційній системі належить до гравців іншого, нижчого порядку, ніж Російська Федерація. Такий визнаний і зафіксований у низці внутрішньодержавних та міжнародних актів Росії порядок визначає зовнішню і внутрішню політику країни. Тож статус та положення України відповідно до геополітичної концепції, перебуває у залежності від ставлення до цього РФ. Допоки вдавалося досягати певних компромісів між представниками правлячих кіл країн, хоча більшою мірою мова йшла про підкорення України настановам з Москви, відносини реалізовувались у площинні формального дотримання існуючих домовленостей міждержавного та міжнародного формату. Спроби вивільнення еліти України з-під впливу північного сусіда завжди зіштовхувалися з жорсткими відповідними кроками з боку РФ, свідченням чого були чисельні напруження у відносинах та торговельні війни. Тож для Російської Федера-

ції вкрай важливим завжди було зберегти певний стратегічний курс України у внутрішній та зовнішній політиці, певну модель її розвитку, яка, на думку правлячої російської еліти, відповідає національним інтересам Росії. Досягти цього в сучасному світі можна кількома способами: з позицій геополітичного підходу та з позицій геоекономічного підходу. Російська правляча еліта обирає геополітичний підхід, демонструючи певну застарілість орієнтирів у методах досягнення мети на міжнародній арені.

Фактично взаємини між Україною та Росією постають прикладом класичного геополітичного конфлікту на основі існуючої стратифікації та встановлених цим підходом закономірностей, що визначають взаємини акторів, подібних за своїми геополітичними характеристиками до РФ та України. Водночас сучасний світ є світом геоекономіки, яка створює новітнє методологічне підґрунтя не лише для інтерпретації світобудови, регіональних відносин, але й національного розвитку та функціональних можливостей міжнародних акторів з різними стратифікаційними ознаками. Сучасна практика міжнародної взаємодії засвідчує можливості досягнення в асиметричних відносинах між сильними та слабшими за класичною геополітичної системою акторів, своїх цілей та реалізації інтересів всупереч волі традиційно сильного.

Протягом усього XX ст. баланс сил між країнами розглядався крізь об’єктив геополітики, яка фокусувалася на військовій силі, природних ресурсах, демографічних показниках, які поставали показниками могутності та національного впливу в системі відносин. На відміну від геополітики, геоекономіка зосереджується на таких чинниках, як якість політики, яку провадить країна з метою реалізації національних інтересів, і наскільки ця політика є відповідною умовам внутрішнього та зовнішнього характеру та враховує специфіку суб’єкта та його стану у системі взаємовідносин. Очевидно, що збереження настанов геополітичної парадигми стає основою нестабільності та конфліктності середовища міжнародних

відносин, тож конфлікт між Росією та Україною насамперед є проявом домінування геополітичної концептуалізації світобудови у свідомості представників правлячих кіл. Геоекономічна парадигма передбачає реалізацію національного інтересу за допомогою створення, розробки, обрання певного типу політики, яка визначається як основа стратегії розвитку, що виявляє ніші у системі відносин та дозволяє країні потрапити у цю нішу, забезпечивши собі цим самим своє особливе місце в системі. Зрозуміло, що певного важливого значення в цьому контексті набуває ідея геоекономічної безпеки країни, особливо з урахуванням того факту, що з позицій геоекономіки безконфліктне існування в принципі є неможливим, але це норма співіснування усіх акторів в сучасному середовищі на усіх рівнях. Тож політика, яка провадиться, стратегія, яку вона забезпечує, вибудовуються на основі систематизації уявлень про безпеку у сучасному глобальному світі з урахуванням національного інтересу та проекту соціального, економічного, політичного розвитку країни. Такий підхід актуалізує проблему творення концепції безпеки країни, ґрунтовної, системної та цілісної, яка має вибудовуватися на основі поняття «геоекономічна безпека», опрацювання її складових та на чинниках забезпечення. Геоекономічна безпека включає у себе сукупність функціональних, а також геофінансових можливостей держави для усунення ризиків, з якими зіштовхується національна система [6, с. 10]. Саме геоекономічна безпека вмотивовує діяльність суб'єктів в просторі сучасного глобального світу, визначаючи пріоритети розвитку. Геоекономічна безпека полягає у комплексі заходів з диверсифікації національної економіки, підвищення адаптивності до умов сучасного світу відповідно до світової та регіональної кон'юнктури, пошуку свого місця в системі відносин з урахуванням потреби у розвитку сучасних секторів економіки та високих технологій, покращання показників соціального розвитку, створення дійових механізмів реагування на загрози та ризики, з якими зі-

штовхується національна система в умовах сучасного світу, а також підвищення рівня геоекономічної активності, ключову роль в якій відіграє правляча політична еліта. Очевидно, що Україна як суб'єкт геоекономічного простору до 2014 р. фактично була позбавлена навіть примітивної системи захисту у вигляді впорядкованої системи і комплексів заходів щодо забезпечення геоекономічної безпеки. Нехтування цим вразливо позначилося на Україні, спричинивши стан, що межує з реальною загрозою повної руйнації національної системи та знищенням національної державності. Суперечності з північним сусідом, які накопичувалися протягом усього часу, починаючи з 1991 р., витіснули на поверхню відносин таку форму практики, що визначається як активна стадія конфлікту. Фактично протиріччя між геоекономічними інтересами країн, на які нашарувалися геополітичні аргументи, породили конфлікт з високим ступенем складності, якій протікає у формі гібридної війни, оскільки визначити його виключно з позицій традиційної типологізації конфліктів неможливо. Геоекономічна складова є одним з компонентів цього конфлікту, але оскільки ця складова постає основним протиріччям, через яке і заради якого суб'єкти вступили у протиборство, мова йде про модель розвитку України, то, відповідно, маємо геоекономічний об'єкт конфлікту між Росією та Україною. Модель розвитку України є об'єктивно існуючою проблемою, яка є причиною протиріччя між сторонами. Використання збройних сил у цьому конфлікті є свідченням архаїчності свідомості правлячої еліти обох країн, яка характеризується домінуванням класичних геополітичних настанов у свідомості людей, від яких залежало і залежить прийняття та реалізація відповідних рішень, які визначають хід та особливості розгортання конфлікту. Водночас аналіз механізмів розгортання протистояння між Україною та Росією засвідчує залучення широкого кола практик з різних сфер життєдіяльності суспільства: від прямого військового вторгнення та анексії частини території, до інформа-

ційного впливу, практик дипломатичного, економічного тиску та вибіркової кіберактивності. Саме залучення конфліктних практик з різних сфер, включаючи збройне зіткнення, дозволяє визначати конфлікт між Російською Федерацією і Україною як гібридну війнуа. У цілому гібридна війна є новітнім типом конфлікту глобальної форми протистояння. «Специфіка російської гібридної агресії проти України полягає не стільки в загальних методах та цілях гібридної війни (які загалом були описані й частково передбачені теоретиками на прикладах інших гібридних конфліктів), скільки у беззастережному порушенні РФ системи базових міжнародно-правових угод, великих масштабах заподіяних ушкоджень, значній тривалості конфлікту» [13, с. 17].

У контексті розгляду причин російсько-українського конфлікту цінною є згадка про засторогу, сформульовану Е. Кочетовим, який ще на межі XX–XXI ст.ст. писав про небезпеку від надмірного захоплення геополітикою у світі, який зазнає глобальних зрушень. Подібне захоплення стає новим видом загрози та викликом світовій спільноті, оскільки політики, що стоять на геополітичних засадах у своєму світосприйнятті відстоюють пріоритет суто силових, ідеологічних підходів до вирішення міжнародних справ і проблем, ігноруючи економічну складову розвитку [7, с. 291]. Очевидно, що російський істеблішмент перебуває у геополітичній системі координат, інтерпретуючи події на міжнародній арені, в той час як «світ запрацював в геоекономічній системі координат, геополітика продовжує наполягати на грандіозних ідеологічних та інших міфологемах, культивувати прагнення влади на великих просторах, перетворюючи останні на однорідні «світові поля» [16, с. 150]. Новітня картина світу потребує іншого погляду на політику держави, де традиційний геополітичний підхід має модернізуватися геоекономічною парадигмою, запропонувавши державі як мету на міжнародній арені участь у формуванні та перерозподілі світового прибутку, а не анексування чужої території з метою

творення на ній військового плацдарму для подальшого наступу. З далекого вже 2001 р. Е. Кочетов ніби звертався до політичної еліти Росії, наголошуючи, що, якщо не усвідомити реальність зміни геополітичної парадигми геоекономічною, країна (*авт.* РФ) перетвориться на пугало для світу і для себе [7, с. 292]. На жаль, Україна вже опинилася в числі тих, хто відчув на собі всі негативні наслідки відмови правлячої еліти Росії усвідомити реальність нового геоекономічного світу. У цьому новому світі РФ постає архаїчним мастодонтом, що спирається на геополітику як на агресивну техніку просторового проектування, відмовляючись усвідомити геоекономіку як відповідний актуальний сучасним реаліям інструмент національно-державного самоствердження, здатного шляхом інтеграції національних структур забезпечити зростання конкурентоспроможності країни без залучення військової компоненти і руйнації міжнародного порядку.

Ситуацію у відносинах з Україною Росія інтерпретує з позицій обмеженої суб'єктності нашої держави, розглядаючи її як країну, що опинилася в епіцентрі кризи європейського порядку, в якому Росія та Захід використовують фінансові ринки, енергію та контроль над Інтернетом для просування своїх цілей [15]. Водночас визнаючи, що основне поле зіткнення має більш економічний, ніж воєнний характер, оскільки світ є свідком посилення ролі геоекономіки, а економічна глобалізація, що забезпечила всеохоплюючу залежність усіх країн у світовій системі, спричиняє ефективність виключення із світової системи шляхом санкцій як чинника впливу на будь-якого актора, що порушує існуючий порядок у світовій системі [5, с. 9]. У цілому РФ розуміє, що економічні санкції та обмеження є інструментом геоекономіки, і на її геополітичну поведінку реагують геоекономічними методами. Проте визнати неадекватність своїх дій Кремль не готовий. Наполягаючи на власній позиції введенням контрсанкцій та розвиваючи ідеї про деглобалізацію як відповідь на несприйняття російських дій у відношенні до України,

Росія наголошує на тому, що «в політичному відношенні санкції найбільш ефективні проти друзів та союзників; у випадку супротивників вони здатні посилити їх наміри», а також сприяють поширенню патріотичних та націоналістичних поглядів серед населення [5, с. 11]. У той же час мова йде про усвідомлення відмови України від лавірування між Заходом і Росією, що було визначальною рисою української зовнішньої політики протягом майже всього часу після розпаду СРСР, та вибору на користь Європейського Союзу на противагу пропозиції стати частиною Євразійського економічного союзу на чолі з РФ. Узагальнена картина світу в уявленні нашого північного сусіда постає у вигляді світу без ефективного глобального лідера, з розмитими міжнародними нормами; світу, який здійснює перехід до багатополярного порядку, в якому конкуруватимуть великі держави з використанням інструментів економічної політики. Очевидно, що Україна не потрапляє до їх числа, тож у відносинах з нею доцільним є використання засобів геополітичної традиції, в очікуванні настання ери геоекономіки, до якої потрапляють насамперед великі держави, держави центру, в той час як Україна є державою периферії, і неважливо, якої периферії, європейської чи євразійської. Тож російське бачення української перспективи полягає насамперед у примушуванні України до визнання свого статусу об'єкта боротьби між великими державами. Максимум у параметрах міжнародної суб'єктності, на який Україна може розраховувати, з позиції російських можновладців, вибудовується на здобутті «правильної економічної рівноваги та дотриманні нових форм домовленостей», досягнутих за участю великих держав, яким потрібно знайти «правильний баланс між дотриманням принципів невтручання та інтервенцією в економіку для досягнення стратегічних цілей» [5, с. 18]. Згідно з російськими пропозиціями щодо інтерпретації сучасної світобудови державним акторам «необхідно прийняти принцип «виживання тільки найбільших» та об'єднання слабких», оскільки невели-

кі країни втрачають за сучасних умов здатність лавірувати та зберігати свободу вибору, тож ці країни стратегічно є обмеженими. Доцільним є фокусування на ключових регіональних гравцях та регіональній політиці, оскільки час міжнародних інституцій глобального масштабу на кшталт «Великої сімки» вже вичерпано, такі ініціативи не є життєздатними для прийняття глобальних рішень в жорстко конкурентному некерованому світі [5, с. 19]. Очевидно, що найближчим сусідам Російської Федерації складно погодитися з подібним баченням сьогодення та майбутнього. Оскільки у міру поширення глобалізації держави не можуть визначати свої стратегії виключно відповідно до внутрішніх інтересів, водночас ще й суб'єктивно інтерпретованих. У сучасному світі держава має прагнути більш ефективно інтегруватися до світової системи, забезпечуючи за рахунок цього реалізацію національного інтересу. Сутність геоекономіки полягає не тільки у творенні умов, що сприяють перетворенню країни на нову економічну наддержаву, більш важливим є здатність держави перетворити набуту економічну могутність на могутність політичну для захисту та реалізації національного інтересу. Так, глобалізація дозволяє великим державам вибудовувати глобальні стратегії, охоплюючи увесь світ, але це не означає що інші члени світової системи не мають можливості вибудовувати та реалізовувати власні стратегії розвитку, враховуючи свій об'єктивний потенціал та можливості, які помітно посилюються якісною політикою, побудованою на геоекономічному світогляді та, відповідно, озброєною геоекономічним інструментарієм для перетворення світу. Тож будь-яка країна, що є спадкоємицею геополітичної цілісності, для забезпечення свого розвитку адекватного умовам сучасного світу має розробити та реалізувати стратегічний підхід, що здатний подолати вузькі державні інтереси та розширити свій вплив у просторі без використання зброї та прямого насильства.

Висновки до другого розділу

Сучасні умови розвитку людської цивілізації визначаються, насамперед, глобальною трансформацією національної політичної, економічної, соціальної систем та суттєвим зростанням значення економічних чинників. Економізація розвитку стає провідною закономірністю сучасного історичного етапу, під впливом якої функціонують національні системи і вибудовується нова глобальна система. Ці умови актуалізували процеси переосмислення новітнього досвіду практик конфліктної взаємодії між основними акторами міжнародного середовища. Результатом такого переосмислення став геоекономічний підхід як основа інтерпретації процесів міжнародної взаємодії та формування наукової стратегії розвитку держави як основного суб'єкта міжнародних відносин. Геоекономіка постає інструментом оцінки моделей розвитку держави, який дозволяє обирати найоптимальніший варіант для збереження та примноження державного потенціалу в сучасному світі.

Економізація політики та політизація економіки – характерні для сучасного етапу розвитку людської цивілізації – створили якісно нове глобальне середовище міжнародних відносин, яке просякнуте постійним конкурентним протистоянням як між державними, так і між недержавними суб'єктами. Уникнути конфліктів з економічною компонентою в сучасному світі неможливо, оскільки глобалізація розширює межі економічного, політичного, інформаційного впливу та створює безпрецедентні за своїм масштабом можливості для реалізації стратегічних цілей суб'єктів міжнародної взаємодії. Прагнення забезпечити собі конкурентні переваги в системах регіональних та глобальних відносин, незбігання або протилежність інтересів, завдань і цілей функціонування міжнародних акторів у сучасному глобальному світі стають основою для розгортання геоекономічних конфліктів, які нині перетворюються на основний тип конфлікту постіндустріального світу в царині міжнародних відносин.

Такий тип конфлікту не передбачає фізичне знищення супротивника, а орієнтований на досягнення визначального впливу на його поведінку, змусивши діяти в інтересах переможця. Для сучасного світу все більш характерним стає ототожнення геоекономічного конфлікту та геоекономічної війни. Очевидно, що геоекономічна війна є кульмінацією геоекономічного конфлікту. Геоекономічні війни постають конфліктами нового покоління, які мають складну структуру і містять у собі ознаки одночасного ведення інформаційної війни, комунікаційної війни, фінансової війни та мережевої війни. Головна мета геоекономічної війни не полягає у знищенні супротивника, метою є посилення власної системи і забезпечення умов для підвищення конкурентоспроможності в регіональному та глобальному середовищі. Саме прагнення РФ забезпечити собі абсолютне панування на пострадянському просторі та визначально впливати на існуючий міжнародний порядок стали основою розгортання сучасного протистояння між Україною та Росією. Протиріччя між стратегічними цілями та геоекономічними інтересами України та Російської Федерації, на які нашарувалися геополітичні аргументи, породили сучасний конфлікт між державами. Цей конфлікт має високий ступінь складності й протікає у формі гібридної війни. Геоекономічна складова є одним з компонентів цього конфлікту, але основним протиріччям, через яке і заради якого суб'єкти вступили у протиборство, вважаємо модель розвитку сучасної України. Тож саме модель розвитку України є об'єктивно існуючою проблемою, яка є причиною протиріччя між сторонами сучасного російсько-українського конфлікту.

Список використаної літератури

1. Luttwak E.N. From geopolitics to geoeconomics, Logic of conflict, grammar of commerce / 1. E.N. Luttwak // The National Interest. — 1990. — №20. — P. 17—24. URL: https://www.jstor.org/stable/pdf/42894676.pdf?seq (дата звернення: 21.04.2019).

2. Гришова І.Ю. Економіко-політичні конфлікти на сучасному етапі / І.Ю. Гришова, О.Б. Наумов, О.О. Давидюк // Український журнал прикладної економіки. – 2016. – Т. 1, №2. – С. 36–49.

3. Жан К. Геоэкономика / К. Жан, П. Савона. – М.: Ad Marginem, 1997. 208 с.

4. Жилин Ю.В. Геоэкономика как закономерный процесс эволюции экономики / Ю.В. Жилин // Национальная Ассоциация Ученых. 2015. – № 3–2 (8). – С. 27–28. – URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_28844243_73371560.pdf (дата звернення: 06.05.2019).

5. Карачев И.А. Мировая хозяйственная сфера: новые геоэкономические вызовы и задачи региональных игроков / И.А. Карачев // Вестник Самарского государственного экономического университета. 2015. – № 6 (128). – С. 9–20. – URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_24142307_53247353.pdf (дата звернення: 25.04.2019).

6. Квиникадзе Г.С. Концептуализация геоэкономических угроз в малых странах с переходной экономикой [Кейс Грузии] / Г.С. Квиникадзе // Молодий вчений. – 2017. – № 6 (46). Червень. – С. 10–14.

7. Кочетов Э. Ослепление геополитикой: глобализирующийся мир и евразийский континент у опасной развилки / Э. Кочетов // Безопасность Евразии. – 2001. – № 4 (6). – С. 287–325.

8. Кочетов Э.Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства: учебник для вузов / Э.Г. Кочетов. – М.: Норма, 2010. – 480 с.

9. Красулина О.Ю. Влияние геоэкономики и геополитики на мировое развитие / О.Ю. Красулина. – URL: http://www.bagsurb.ru/about/journal/svezhiy-nomer/Krasulina.pdf (дата звернення: 30.04.2019).

10. Красулина О.Ю. Финансовая глобализация: позитивные и негативные последствия / О.Ю. Красулина // В мире научных открытий: экономика и инновационное образование. – 2013. – № 8. – С. 135–147. – URL:

http://naukarus.com/finansovaya-globalizatsiya-pozitivnye-i-negativnye-posledstviya (дата звернення: 30.03.2019).

11. Михайленко В.Б. Геоэкономика сквозь призму информационных технологий и сетевых структур / В.Б. Михайленко // Сибирская финансовая школа. — 2010. —№ 4 (81). — С. 34—39. — URL: http://journal.safbd.ru/sites/default/files/articles/34-39_4-2010.pdf (дата звернення: 11.04.2019).

12. Сабадаш В.В., Давиденко І.В., Бабій Т.В. Конкуренція за ресурси й економічні конфлікти у глобальному бізнес-середовищі: рушійні сили, безпека, інституційно-ресурсний концепт врегулювання / В.В. Сабадаш, І.В. Давиденко, Т.В. Бабій // Механізм регулювання економіки. — 2017. — № 4. — С. 128—143. — URL: http://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/acticles/issue_35/Viktor_V_Sabadash_Iryna_V_Davydenko_Tetyana_V_BabiyResource_Competition_and_Economic_Conflicts_in_the_Global_Business_Dri.pdf (дата звернення: 01.05.2019).

13. Світова гібридна війна: український фронт / за ред.. В. Горбуліна. — Харків: Фоліо, 2017. — 496 с.

14. Черная И.П. Геоэкономика / И.П. Черная. — М.: Дашков и К°, 2012. — 248 с. — URL: http://institutiones.com/download/books/2420-geoekonomika-chernaya.html (дата звернення: 22.04.2019).

15. Чернов В.А. Геополитические факторы и финансовая политика России / В.А. Чернов //Национальные интересы: приоритеты и безопасность. — 2015. — № 7 (292). — С. 2—15. — URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_22898121_67747933.pdf (дата звернення: 11.04.2019).

16. Шульга М. Геополітика — геоекономіка — хронополітика / М. Шульга // Політичний менеджмент. — 2006. — № 4. — С. 148—156.

Щолокова Г.В.

Розділ 3.
Brexit як чинник політичного життя Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії: конфліктогенний потенціал

3.1. Особливості європейської інтеграції Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії

Європейська інтеграція завжди перебувала в центрі політичного життя сучасної Великої Британії, хоча, як це не парадоксально, частіше – з негативною конотацією. При цьому членство Сполученого Королівства в ЄС значним чином впливає на його внутрішні справи. На підтвердження цієї тези можна навести такі кількісні показники. Близько 50% законодавства, яке впливає на ведення бізнесу у Великобританії, визначається на загальноєвропейському рівні. Від 60 до 90% британського законодавства перебуває під впливом рішень ЄС [17].

Великобританія, будучи державою – членом ЄС, завжди мала особливий статус, зберігаючи власну валюту та не приєднуючись до Шенгенської зони. Наразі саме Brexit виглядає логічним завершенням процесу європейської інтеграції Сполученого Королівства.

Хоча, по-перше, мінімальний розрив між прихильниками та противниками виходу країни зі складу ЄС на референдумі 23 червня 2016 р. (51,9% – за; 48,1% – проти) та, по-друге, багато суперечностей, що виникли в процесі узгодження домовленостей між Сполученим Королівством та ЄС, свідчать про неоднозначність такого варіанта подальшого розвитку подій.

Звернімося до історії. Процес вступу Великобританії до ЄС був суперечливим. У 1951 р. було створено Європейське об’єднання вугілля та сталі, до якого Великобританія не захотіла приєднуватися, зважаючи на відсутність прагнення віддати частину своїх повноважень (на той момент йшлося лише про дві галузі) на наднаціональний рівень.

Створення Великобританією у 1960 р. Європейської асоціації вільної торгівлі було продиктоване її прагненням сформувати на європейському континенті противагу Європейському економічному співтовариству (ЄЕС).

Проте вже незабаром Велика Британія, виходячи, насамперед, з причин економічного характеру (станом на кінець 50-х років XX ст. британська економіка за темпами свого зростання поступалася французькій, німецькій та італійській економікам), виступає з проханням щодо членства в ЄЕС, яке було відхилене в 1963 р. Така ж ситуація повторилася у 1967 р.

Необхідно підкреслити, що обидва рази вступ Сполученого Королівства був заветований за ініціативи президента Франції Шарля де Голля, який вважав, що Британія більше орієнтована на США та навіть має певну неприязнь до інтеграційних процесів у Європі.

Нарешті 1 січня 1973 р. Великобританія стає членом ЄЕС (це сталося вже за президентства Жоржа Помпіду). Проте вже незабаром після цього Сполученим Королівством було озвучено необхідність перегляду умов членства країни в цій організації щодо:

– питань сільськогосподарської політики;

– зменшення членських внесків Великої Британії;

– розширення торговельно-економічного співробітництва держав ЄЕС з тими державами, які не входять до його складу;

– збереження суверенітету Британії.

Також було запропоновано провести загальнонаціональний референдум, який відбувся 5 червня 1975 р. На референдумі британцям поставили питання щодо того, чи треба країні зберігати членство в об'єднаних європейських інституціях. Явка виборців склала 65,5%. Більшість виборців (67,2%) підтримала статус-кво: країна залишилася в ЄЕС.

Як уже зазначалося вище, європейська інтеграція Великої Британії завжди була специфічною. Серед інших можна навести такий приклад: уряду Маргарет Тетчер у 1984 р. вдалося добитися того, що Сполучене Королів-

ство зменшило свій внесок до спільного європейського бюджету. Також країна не є учасницею Хартії Європейського Співтовариства про основні соціальні права працівників [1, с. 232–233; 2, с. 111; 15, с. 25–26; 17].

Таким чином, можемо констатувати, що участь Сполученого Королівства у європейських інтеграційних процесах від самого початку була доволі суперечливою. Не випадково, що Велика Британія традиційно вважається євроскептичною країною. Цікаво, що саме виникнення поняття «євроскептицизм» багатьма дослідниками пов'язується з політичним дискурсом саме цієї держави.

Відповідно до одного з підходів, вперше це поняття з'являється в риториці Консервативної партії Сполученого Королівства стосовно європейської інтеграції – на той момент йшлося про членство в Європейському економічному співтоваристві. Згідно з іншою точкою зору, вперше категорію євроскептицизму було вжито виданням The Times у 1986 р.: мова йшла про те, що Велика Британія має не допустити французько-німецького домінування в об'єднаних європейських інституціях.

Відповідно до ще одного підходу, вважається, що це поняття вперше було використано прем'єр-міністром Сполученого Королівства М. Тетчер у 1988 р. Наступний підхід: «євроскептицизм» як термін з'явився у 1991 р. у так званому «Британському національному корпусі» (збірнику слів писемного та усного мовлення). Нарешті, згідно зі ще однією думкою, це поняття було вперше використано у виданні The Economist у 1992 р. [13, с. 147].

Як бачимо, всі з наявних підходів щодо першого використання поняття «євроскептицизм» пов'язані з політичним дискурсом саме Сполученого Королівства.

Загалом категорія євроскептицизму є широкою. Адже можна говорити, по-перше, про різні ступені критичної налаштованості та, по-друге, про те, що об'єктом такої критики можуть виступати найрізноманітніші явища і процеси.

Так, критичність ставлення може різнитися від поміркованої критики певного аспекту процесу європей-

ської інтеграції в контексті необхідності проведення реформ до повного несприйняття членства країни в ЄС (Brexit – наочний приклад).

Відповідно, критично сприйматися можуть найрізноманітніші аспекти – від процесу подальшого розширення ЄС до проблеми «демократичного дефіциту» (коли ЄС критикується за свій елітистський характер та недостатній вплив населення країн-членів на процес прийняття рішень; одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є збільшення повноважень Європейського Парламенту як інституту, що обирається безпосередньо населенням).

Якщо звернутися безпосередньо до аналізу британського євроскептицизму, то варто зазначити таке.

Принциповою позицією для британців є повне несприйняття ідеї щодо подальшого поглиблення євроінтеграційних процесів, що гіпотетично може призвести до утворення єдиної європейської держави. У цьому контексті підкреслюються унікальні культурні, історичні та інші характеристики країн – членів ЄС.

Окремо слід наголосити на негативному ставленні Великої Британії до питання делегування частини повноважень на наднаціональний рівень. Невипадково, що один з головних меседжів кампанії прихильників Brexit був таким: «Повернемо назад контроль за внутрішньонаціональними справами, забравши його у Брюсселя».

Вибори до Європейського Парламенту 2014 р. продемонстрували збільшення впливу євроскептичних партій. Серед партій Сполученого Королівства певною мірою євроскептичні настрої притаманні цілій низці з них, наприклад, консерваторам. Найбільш радикальних євроскептичних настроїв дотримується Партія незалежності Сполученого Королівства, яка була створена Найджелом Фараджом (зараз він вже її не очолює, будучи головою іншої партії – Brexit). Окрім цього, євроскептичними організаціями вважаються «Група Брюгге», «Бізнес за Стерлінг», «Конгрес за демократію», «Європа націй», «Новий Альянс», «Вільна Британія» [2, с. 107–110].

За результатами виборів до Європейського Парламенту, які відбувалися з 23 по 26 травня 2019 р., євроскептики отримали більше 100 мандатів (із 751).

Вивчаючи особливості європейської інтеграції Сполученого Королівства, окрему увагу слід приділити питанню обізнаності його мешканців стосовно європейських справ. Нещодавні соціологічні дослідження продемонстрували: 50% респондентів небагато знають про ЄС, тоді як 30% не знають взагалі нічого [17].

Таким чином, можна констатувати, що однією з причин розповсюдженості євроскептичних настроїв може бути недостатня обізнаність британських громадян щодо діяльності ЄС, його інститутів та політики. З іншого боку, однією з проблем, на вирішення якої Євросоюз спрямовує значні зусилля, виступає так званий комунікаційний дефіцит. Мова йде про те, що європейським інституціям слід більш чітко доносити свою позицію до відома громадян країн – членів ЄС, зокрема пояснюючи їм переваги європейської інтеграції та залучаючи до процесу вирішення притаманних їй проблем.

Варто наголосити на тому, що проблема Brexit набула статусу одного з ключових пунктів політичного порядку денного Сполученого Королівства.

Однією з можливих точок відліку початку процесу Brexit можна вважати 2013 р., коли Девід Кемерон, голова Консервативної партії, пообіцяв таке: у разі перемоги консерваторів на наступних виборах до парламенту (2015 р.), по-перше, новий уряд проведе переговори щодо поліпшення умов членства країни в ЄС та, по-друге, буде проведено референдум з питання членства в цій організації.

Після формування нового уряду, який очолив Д. Кемерон, ним було внесено на розгляд Палати громад питання щодо проведення референдуму стосовно членства країни в ЄС. Також було визначено терміни – його необхідно провести до кінця 2017 р.

Паралельно Д. Кемерон проводив переговори з представниками політичних інституцій Європейського Сою-

зу. Зокрема ним були озвучені вимоги щодо необхідності реформування ЄС стосовно таких питань:

– конкурентоспроможність;

– відносини між країнами – учасницями єврозони і тими країнами, які до неї не входять;

– інтеграція і суверенітет;

– соціальна допомога.

Результатом цих перемовин стало укладення угоди про особливий статус Великобританії в рамках ЄС. Коротко охарактеризуємо її основні пункти. По-перше, йшлося про намагання врегулювати питання, пов'язане з великою кількістю трудових мігрантів з ЄС. Для них було запроваджено обмеження щодо доступу до системи соціального забезпечення Великої Британії. Йшлося про те, що з моменту прибуття до країни протягом 4 років трудові мігранти не можуть розраховувати на соціальну допомогу.

Наступний блок питань – фінансовий. Так, з одного боку, фінансова система Великої Британії стала незалежною від Європейського Центрального Банку. Але водночас країна не отримала право вето на монетарні рішення загальноєвропейського рівня. Окрему увагу було приділено питанню, яке є одним з найбільш гострих у відносинах Великої Британії з Євросоюзом, – обсяг делегованих нею повноважень. Так, було визначено: Велика Британія може не бути учасником тих чи інших процесів євроінтеграційного характеру, якщо це суперечить її національним інтересам.

Окремо слід наголосити на тому, що ця угода про особливий статус Великобританії не була визнана задовільною з обох боків – як прихильників ідеї збереження членства в ЄС, так і її противників [1, с. 233].

Сам Д. Кемерон очолив кампанію прихильників збереження членства Сполученого Королівства в складі ЄС. Основними аргументами були можливі втрати держави в економічній сфері та потенційна актуалізація загроз безпеці.

Протилежну кампанію – за вихід з ЄС – очолили Б. Джонсон (мер Лондона) та М. Гоув (міністр юстиції).

Для тих, хто дотримувався такої позиції, ключовими були такі аргументи: відновлення суверенітету; здійснення самостійного (незалежного від ЄС) контролю проблеми міграції; розширення кола торговельних партнерів; перенаправлення тих видатків, які стосувалися членства в ЄС, на внутрішні потреби держави [6, с. 2].

23 червня 2016 р. відбувся референдум, на якому британці мали вирішити: залишиться їх країна у складі ЄС чи ні. Явка на референдум склала 71,8% (це більше ніж 30 мільйонів виборців). Перемогли з мінімальною перевагою так звані leavers (ті, хто підтримав ідею виходу з ЄС; це 51,9%), тоді як показник тих, хто дотримувався протилежної точки зору (remainers) – 48,1%.

Цікавими виявилися результати голосування в різних частинах Сполученого Королівства. В Англії та Уельсі перемогли прихильники ідеї виходу держави зі складу ЄС (53,4% та 52,5% відповідно). Тоді як жителі Шотландії та Північної Ірландії вирішили, що виходити з Євросоюзу не треба (62% та 55,8% відповідно).

У результаті тривалих перемовин та різноманітних узгоджень датою, коли Велика Британія має покинути лави Європейського Союзу, було визначено 29 березня 2019 р. Проте угода про вихід з ЄС декілька разів була відхилена британськими парламентаріями. Наразі кінцевою датою визначено 31 січня 2020 р.

Саме результати референдуму, де населення Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії вирішило, що держава має вийти із складу ЄС, стали причиною відставки Д. Кемерона. Після нього Консервативну партію та уряд очолила Тереза Мей.

Т. Мей, прагнучи отримати підтримку населення у своїх перемовинах щодо Brexit з представниками ЄС, оголосила про проведення позачергових парламентських виборів, які відбулися 8 червня 2017 р. За їх результатами Консервативна партія не змогла отримати більшості, тому вимушена була спиратися на підтримку представників Демократичної юніоністської партії.

Цікаво, що саме однопартійці Т. Мей, які були незадоволені її політикою стосовно Brexit, у грудні 2018 р. порушили питання щодо вотуму довіри до неї як до лідера партії. Проте більшість (200 голосів проти 117) все-таки вирішила підтримати її.

Лейбористська партія після того, як у Палаті громад було заветовано проект Т. Мей щодо Brexit, виступила з ініціативою голосування за вотум недовіри її уряду. Т. Мей залишилася очільницею уряду, але отримала перевагу лише у 19 голосів.

Тереза Мей під час інформаційної кампанії перед референдумом була проти Brexit, проте пізніше вона стала підтримувати його, пояснюючи зміну свого рішення тим, що воля британського народу є для неї першочерговою. Саме вона очолила роботу з підготовки угоди щодо виходу країни із складу ЄС [24].

7 червня 2019 р. Т. Мей пішла з посади очільника Консервативної партії Сполученого Королівства, а 24 липня поточного року – з посади прем'єр-міністра, зважаючи на обрання Бориса Джонсона новим лідером Консервативної партії, який став прем'єр-міністром.

Аналізуючи прем'єрство Т. Мей, експерти наголошують, що саме Brexit, а точніше, те, що вона не впоралася з його регулюванням, значною мірою визначало політичне життя Великої Британії протягом майже трьох років після референдуму 2016 р. Також слід наголосити, що на початку її прем'єрства ще ніхто не усвідомив важливість, навіть першочерговість, цього питання.

Дослідники підкреслюють, що відставка Т. Мей є результатом позиційної боротьби всередині Консервативної партії. Вона прагнула будь-що провести через Палату громад угоду про вихід Сполученого Королівства з Євросоюзу, незважаючи на те, що мала вже три невдалих спроби та, по-друге (що, власне, є однією з ключових передумов першого пункту), її уряд не мав парламентської більшості. Таку поведінку очільниці уряду прихильники характеризували як заповзятість, прагнення досягти по-

ставленої мети, противники ж вважали таку поведінку «занадто впертою».

Негативним чинником розвитку політичної ситуації виступила розколота (якраз питанням Brexit) політична еліта, консолідація якої також багато в чому залежала від поведінки очільниці уряду.

Важливо підкреслити, що ситуація, яка склалася з непідтриманням нижньою палатою парламенту запропонованої Т. Мей угоди щодо Brexit, мала деконструктивні наслідки у вигляді затягування термінів виходу країни з ЄС та – в перспективі – неврегульованого Brexit [3; 10].

Таким чином, підбиваючи підсумки, слід зазначити, що від самого початку Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії було доволі специфічним учасником інтеграційних процесів у Європі. У 2016 р. більшість жителів цієї держави підтримали Brexit. Це рішення, з одного боку, має неоднозначні наслідки, а з іншого – породило безліч проблем, які країні необхідно швидко вирішити. При цьому можна впевнено констатувати, що Brexit став вкрай важливим чинником політичного життя Сполученого Королівства. Проте цей чинник має значний конфліктогенний потенціал, що буде детально проаналізовано далі.

3.2. Проблема політичної стабільності у Великій Британії в умовах Brexit

Результати референдуму щодо Brexit спричинили політичну нестабільність у Великій Британії. Негативний вплив прослідковується, зокрема, й на прикладі її партійної системи.

Ситуація навколо Brexit – нова та несподівана для британської політики. Референдум виявив існування відмінностей між позицією з цього питання парламенту (та політичної еліти в цілому) і точкою зору населення. Більшість політичного істеблішменту була налаштована на збереження членства країни в ЄС, тоді як більшість виборців дотримувалася протилежної позиції.

Для прихильників виходу країни з ЄС результати референдуму стали чітким вказівником подальших дій. Проте виникло питання: яким чином це зробити? Адже з'явилася ціла низка надважливих та водночас надскладних питань, які необхідно було швидко вирішувати в процесі виходу Сполученого Королівства зі складу ЄС.

Переважаюча більшість членів Палати громад була противниками так званого жорсткого Brexit (коли країна покидає не тільки лави ЄС, але й Єдиний внутрішній ринок та Митний союз ЄС). У той же час меншість депутатів вважала, що справжнім виконанням волі народу, яка була продемонстрована на референдумі, стане якраз «жорсткий» Brexit.

Прем'єр-міністр Т. Мей, прагнучи зняти можливі протиріччя та отримати підтримку з боку виборців для переговорів з ЄС, оголосила позачергові вибори у 2017 р., за результатами яких її партія не змогла отримати більшість у Палаті громад.

Т. Мей намагалася (що, на думку експертів, було помилковим) знайти компроміс між інтересами всіх учасників політичного процесу – прихильників виходу країни із складу ЄС, поляризованих фракцій у рядах власної партії, Демократичної юніоністської партії, представників бізнесу та ЄС.

Позачергові парламентські вибори 2017 р. багатьма виборцями сприймалися як «Brexit-вибори», зважаючи на що, вони голосували за ту партію, яка зможе найкращим чином забезпечити реалізацію їхнього вибору на референдумі 2016 р.

Багато прихильників виходу Британії з ЄС (так звані leavers, або brexiters) вирішили голосувати за Консервативну партію. Так, 70% з тих, хто підтримав ідею Brexit на референдумі, проголосували на цих виборах за торі. При цьому варто зазначити, що тільки 56% електорату консерваторів (ті, хто голосував за них у 2015 р. на чергових парламентських виборах) підтримали вихід Сполученого Королівства з Євросоюзу на референдумі.

У цей же час противники Brexit (так звані remainers) звернули увагу на лейбористів, які, на їхню думку, є саме

тією партією, яка, гіпотетично, могла перешкодити виходу Британії з ЄС або пом'якшити наслідки цього (це є реалістичний сценарій).

Лідери обох партій, з метою утримання традиційного електорату та залучення нового, свою позицію з приводу того, який варіант Brexit вони підтримують, виражали нечітко.

Ліберально-демократична партія Великобританії – єдина політична сила національного рівня, яка має послідовні проєвропейські погляди. Такі погляди ліберал-демократів мають викликати значну зацікавленість у виборців – противників Brexit з обох протилежних таборів – консерваторів та лейбористів. Проте поки констатувати це зарано. Ліберально-демократична партія претендує на роль центристської групи, яка нівелює крайнощі у підходах щодо Brexit з боку Консервативної та Лейбористської партій [20, p. 177–183].

Очільниками кампанії за вихід держави із складу ЄС (вона отримала назву Vote Leave) стали представники Консервативної партії (Майкл Гоув і Борис Джонсон) та інших партій. При цьому тогочасний лідер Партії незалежності Сполученого Королівства Найджел Фарадж вів окрему кампанію.

Свою позицію прихильники Brexit обґрунтовували такими тезами. По-перше, на їхню думку, бізнес у Сполученому Королівстві занадто регулюється саме на загальноєвропейському рівні. Вони прагнуть того, щоб цей контроль здійснювався насамперед на національному рівні. Крім того, членство Британії в ЄС є для неї економічно невигідним. Ще однією проблемою, на їхній погляд, виступає імміграція. Прихильники Brexit вважають, що Сполучене Королівство має повернути собі контроль над своїми кордонами.

Тогочасний прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон очолив кампанію прихильників збереження членства країни в ЄС (так звана Remain campaign, її безпосередня назва – Britain Stronger in Europe). При цьому була висунута ключова вимога – Євросоюз має переглянути умо-

ви членства Британії, що має бути зафіксовано в окремій угоді. 16 членів уряду Д. Кемерона, включаючи Т. Мей, також були противниками Brexit.

Особливо треба наголосити на тому, що відбувся розкол Консервативної партії з цього питання. Офіційно під час кампанії перед референдумом ця партія зайняла нейтральну позицію.

Лейбористська партія, Шотландська національна партія, Партія Уельсу (Плайд Кемрі), Партія зелених та Ліберально-демократична партія були прихильниками збереження британського членства в Євросоюзі.

Підкреслимо, що Шотландська національна партія проводила в Шотландії окрему кампанію проєвропейської спрямованості.

Противники Brexit наголошували на тому, що Британія, будучи членом ЄС, отримує в результаті цього низку переваг: інтенсифікація торгівлі з іншими країнами цього інтеграційного утворення, імміграція є джерелом необхідної робочої сили, відбувається економічне зростання тощо.

Також вони акцентували увагу на геополітичному аспекті: на їхню думку, Сполучене Королівство зменшить свій міжнародний вплив, покинувши лави ЄС.

Представники великого бізнесу, за незначними винятками, були противниками Brexit, адже вільний рух факторів виробництва в ЄС чинить позитивний вплив на економічний розвиток. Також важливе значення має те, що Лондон має статус фінансового центру [24].

Під час нещодавніх місцевих виборів у Сполученому Королівстві Консервативна та Лейбористська партії показали найгірший за останні роки результат (для консерваторів це найгірший результат за останні 24 роки).

Консерватори втратили 1 334 мандати у місцевих радах, що знову актуалізувало дискусії щодо відставки Т. Мей. Тоді як рівень підтримки ліберал-демократів та зелених зріс. Після референдуму 2016 р. велика кількість членів уряду Т. Мей подали у відставку. Цілком очевидним є розкол у лавах Консервативної партії.

Сформовано центристську проєвропейськи налаштовану політичну партія Change UK – The Independent Group. До її складу увійшли депутати від Лейбористської та Консервативної партій [19].

Взагалі питання європейської інтеграції Великобританії завжди перебувало в центрі, зокрема, внутрішньопартійних дискусій.

Окремою проблемою постає збереження цілісності Сполученого Королівства як унітарної держави в умовах Brexit, який, як виявилося, має і територіальний вимір.

Більшість валлійців, як і англійців, підтримали на референдумі ідею виходу Сполученого Королівства зі складу ЄС. При цьому традиційно в Уельсі домінують партії (ліберали, лейбористи, Плайд Кемрі), які є противниками Brexit.

У Шотландії та Північній Ірландії прихильників збереження членства Британії в ЄС виявилося більше, ніж противників. При цьому в Шотландії всі ключові партії були противниками Brexit. Голосування шотландців на референдумі, що відрізняється від вибору англійців, деякими дослідниками розглядається в контексті посилення шотландської (відмінної від англійської) ідентичності.

Більшість жителів Північної Ірландії проголосували проти Brexit. Проте тут наявні розбіжності в позиціях політичних партій. Соціал-демократи та ліберали також є противниками втрати Сполученим Королівством свого статусу країни – члена ЄС. Протилежної думки дотримується Демократична юніоністська партія.

Проблема ірландського кордону швидко стала однією з найбільш складних у запущеному процесі Brexit. Відповідно до цього, проєвропейська налаштованість громадської думки в Північній Ірландії почала укріплюватися. Так, станом на травень 2018 р. кількість противників виходу Сполученого Королівства із складу ЄС зросла до 69%.

При цьому експерти наголошують на тому, що Північна Ірландія за своєю культурою є значно ближчою до Шотландії, ніж до Англії, та, зважаючи на це, буде під-

даватися впливу тих процесів, що відбуваються зараз у Шотландії [20, p. 184–185].

Проаналізуємо ці питання детальніше. Почнемо з аналізу тієї ситуації, що склалася в Шотландії.

У 2014 р. в Шотландії було проведено референдум щодо незалежності. Більшістю шотландців (55% виборців) було підтримано ідею залишитися у складі Сполученого Королівства. Проведення цього референдуму надало нових імпульсів дебатам з приводу майбутнього Шотландії.

Ідею незалежності Шотландії підтримують Шотландська національна партія та Шотландська партія зелених. Прихильники статус-кво концентруються навколо Шотландської консервативної партії.

Таким чином, напередодні референдуму щодо Brexit громадська думка Шотландії була розділена, насамперед, стосовно питання про її незалежність.

Цікавими є результати голосування шотландців на референдумі стосовно Brexit: 62% висловили прагнення залишитися в ЄС, 38% дотримувалися протилежної думки. Таке голосування шотландців є певною мірою парадоксальним, адже зазвичай зростання популярності націоналістичних партій цілком органічно межує із популістськими антиглобалістськими ідеями та євроскептицизмом.

Дослідники пропонують такі можливі пояснення цього. Багато історичних передумов, що сформували позитивний досвід співробітництва з іншими європейцями, впливають на сьогоднішню проєвропейськість Шотландії. Мають шотландці й успішний досвід співробітництва з інституціями об'єднаної Європи після приєднання Сполученого Королівства до ЄЕС у 1973 р.: йдеться про допомогу для розвитку віддалених сільських районів з боку Структурних фондів ЄС.

Також варто наголосити на специфіці політичної культури Шотландії та поточних політичних обставинах. Цікаво, що напередодні референдуму щодо Brexit всі партії (їх 5), які представлені в парламенті Шотландії, узгодили свою позицію та виступили проти виходу Сполученого Королівства зі складу ЄС.

Аналізуючи те, які потенційні наслідки матиме Brexit саме для Шотландії, слід звернутися, зокрема, до демографічних проблем. Порівняно із середніми по Сполученому Королівству показниками, населення Шотландії старіє швидше, тому вона зацікавлена у новій робочій силі за рахунок іммігрантів. Крім того, на сьогодні Шотландія продовжує отримувати допомогу від Структурних фондів ЄС та в рамках Спільної сільськогосподарської політики ЄС. Ще одна причина проєвропейських настроїв Шотландії – її активна залученість до єдиного освітнього та дослідницького простору Євросоюзу [22, p. 49–54].

Таким чином, відразу після референдуму щодо виходу Сполученого Королівства зі складу ЄС в Шотландії активізувалася публічна дискусія щодо питання власної незалежності. Перша міністерка Шотландії та голова Шотландської Національної Партії Нікола Стерджен заявила про можливість нового референдуму з цього приводу. Фахівці проаналізували, яким чином може надалі розвиватися Шотландія, якщо отримає незалежність.

По-перше, було зазначено, що поточні економічні умови для цього наразі є складними. По-друге, твердження Н. Стерджен про незалежність Шотландії як крок у напрямі «переприєднання до ЄС» характеризується як певною мірою популістський. Виникає й питання членства в НАТО, адже вихід Шотландії зі складу Сполученого Королівства означатиме вихід з НАТО [8].

Отже, підбиваючи проміжні підсумки, треба зазначити, що Brexit актуалізував дискусію в Шотландії стосовно її самостійності. Це пов'язано з тим, що більшість шотландців, на відміну від англійців та валлійців, продемонстрували прагнення залишитися в складі ЄС, зважаючи на цілу низку причин. Перша міністерка Шотландії Н. Стерджен є активною прихильницею думки щодо поєднання ідей незалежності та збереження членства в ЄС. Проте така позиція викликає велику кількість запитань.

Окрема значна проблема, можливо, одна з найскладніших, яку доведеться вирішувати Сполученому Королів-

ству в процесі Brexit, – ситуація, яка склалася в Північній Ірландії після проведення референдуму 2016 р.

Так звана Белфастська, або Страсноп'ятнична, угода 1998 р. поклала кінець конфлікту в Північній Ірландії. Зокрема була врегульована проблема кордону між Північною Ірландією як частиною Сполученого Королівства та Республікою Ірландія: кордон залишився лише символічний, перевірки на кордоні перестали існувати. Усі сторони наразі є зацікавленими у підтримці дії цієї угоди. Отже, з геополітичної точки зору, відкритий кордон має важливе значення для підтримки мирного процесу.

Проте проблема кордону між Північною Ірландією та Ірландією набула гостроти та актуальності в процесі перемовин щодо Brexit. Усі суперечки щодо цього питання звелися до проблеми так званого backstop, що було запропоновано як альтернативу «жорсткого» кордону (тобто фактичного відновлення кордону, при цьому він стає зовнішнім кордоном ЄС), у чому не зацікавлена жодна зі сторін.

Backstop передбачає, що на території Північної Ірландії до кінця 2020 р. діятимуть правила Митного союзу ЄС та Єдиного внутрішнього ринку ЄС. Ці положення закріплені в угоді, запропонованій Терезою Мей. Якщо при цьому Сполучене Королівство не буде входити ані до першого, ані до другого, то це, на думку, зокрема, представників Демократичної юніоністської партії Північної Ірландії, зробить статус Північної Ірландії відмінним від інших частин Сполученого Королівства, що є помилкою, адже, на їхню думку, може дати поштовх до гіпотетичної інтеграції двох Ірландій. Також слід підкреслити, що ця партія є активною прихильницею Brexit.

З іншого боку, у разі неприйняття цієї угоди парламентом Британії одним з можливих варіантів є відновлення повноцінного кордону між Ірландією та Північною Ірландією. Проте відновлення кордону також може викликати низку значних проблем, як політичних, так і економічних.

Перш за все, йдеться про те, що ідея відкритого кордону закладена у Белфастській угоді. Відповідно, в цьому контексті відновлення кордону може викликати напруження.

Також можна навести приклад зі сфери економіки. Ірландія та Північна Ірландія мають тісні економічні зв'язки. Так, «товарообіг між ними становить близько 1 млн фунтів стерлінгів щотижневої транскордонної торгівлі та 2,8 млрд євро щорічно, громадяни обох держав працюють на інтегрованих електроенергетичних та газових мережах, близько 15 тисяч громадян щоденно перетинають кордон з робочою метою» [5, p. 42–43]. Відповідно, у випадку «жорсткого» Brexit економічне співробітництво погіршиться, що може негативним чином вплинути на економіку Ірландії.

Важливо підкреслити ще один аспект: ЄС завжди дотримується послідовної позиції щодо захисту інтересів своїх членів, тому виступає проти відновлення кордону, адже це буде невигідно для Ірландії.

Таким чином, можна констатувати, що рішення проблеми ірландського кордону, яке задовольнить усі сторони, й досі немає, проте сама проблема має значний конфліктогенний потенціал [5, p. 40–44; 11; 12, с. 140–143].

Підбиваючи підсумки, варто зазначити таке. Конфліктогенний потенціал Brexit проявився, зокрема, у вигляді негативного впливу на політичну стабільність у Сполученому Королівстві. Так, відбувся розкол у політичній еліті цієї держави, зокрема в межах політичних партій (йдеться, насамперед, про консерваторів). Крім того, має Brexit і територіальний вимір. Так, загострилася ситуація навколо Шотландії та Північної Ірландії, де більшість продемонструвала свою прихильність ідеї того, що Сполучене Королівство має залишитися у складі ЄС. Особливої актуальності та складності в процесі Brexit набула проблема кордону між Північною Ірландією як частиною Сполученого Королівства та Ірландією.

3.3. Поглиблення ідейно-політичних розмежувань у британському суспільстві як наслідок Brexit

Результати референдуму щодо виходу Сполученого Королівства зі складу Євросоюзу продемонстрували наявність значних розмежувань у суспільстві з цього приводу. У зв'язку цим постає важливе та актуальне питання: якими є причини цього, чинники якого характеру їх визначають.

З одного боку, проблема Brexit чітко виявила, що британське суспільство розділене за такими показниками:

– регіональна приналежність;
– вік;
– освіта виборців.

Різницю в результатах голосування в різних частинах Сполученого Королівства було проаналізовано вище. Звернімося тепер до дослідження інших двох параметрів.

Отже, прихильники виходу Сполученого Королівства зі складу ЄС – це, переважною більшістю, люди зрілого віку; працюючі робітники або ті, які вийшли на пенсію; проживають в основному в Північній та Центральній Англії та не мають жодного стосунку (тільки, можливо, в негативному контексті) до фінансово розвиненого та глобалізованого Півдня Англії. Вчені вважають, що цей прошарок британського суспільства за вказаними ознаками є наслідком неолібералізації [21, p. 49].

Відповідно, прихильники збереження статусу Сполученого Королівства як держави – члена ЄС є більш молодими за віком, мають вищий рівень освіти та проживають у великих глобалізованих містах.

Проте, на нашу думку, при вивченні цієї проблеми недоцільним буде обмежитися лише аналізом соціально-демографічних показників. Зважаючи на це, важливим напрямом дослідження проблеми розмежувань у британському суспільстві після проведення референдуму щодо Brexit виступає аналіз співвідношення партійної ідентифікації британців та їх поділу на так званих leavers (ті, хто

прагне того, щоб Сполучене Королівство залишило лави Європейського Союзу) та remainers (ті, хто дотримуються протилежної точки зору).

Спочатку звернімося до аналізу поняття «партійна ідентифікація». Воно, згідно з поглядами західних дослідників, є одним із центральних у контексті дослідження електоральної поведінки. Відповідно, для виборця важливою є орієнтація на політичну партію, її позиції та дії, прихильником якої він себе вважає. Отже, в такому випадку можуть спрацювати не тільки раціональні, але й емоційні чинники, що зумовлюють електоральний вибір.

У випадку Сполученого Королівства ми можемо говорити про виборців, які вважають себе, наприклад, лейбористами, консерваторами або ліберал-демократами. Цікаво, що саме завдяки сформованому емоційному зв'язку між прихильником партії та нею самою, виборець може продовжувати голосувати за певну партію, навіть якщо йому не подобаються деякі її рішення або поточне керівництво.

Проте результати досліджень свідчать, що все менша кількість людей чітко ідентифікують себе з тією чи іншою партією. Виборці починають більш критично оцінювати заяви та дії політичних партій, ефективність їхньої діяльності, що, відповідно, робить електоральний вибір більш невизначеним, менш стабільним. Також наслідком послаблення партійної ідентифікації виступає те, що мотивувати виборця взагалі голосувати стає більш складним завданням.

Таким чином, можна говорити про двоякий результат: виборець стає більш раціональним у своїх електоральних уподобаннях, але при цьому менш схильним до того, щоб взагалі взяти участь у виборах.

Brexit додав нової специфіки до цієї проблеми. Наразі лише незначна кількість виборців вважає себе стійкими прихильниками певної партії, тоді як значна кількість жителів Сполученого Королівства ототожнює себе з одним із двох ідейно-політичних таборів – або тих, хто хоче збереження британського членства в Євросоюзі, або тих, хто прагне, щоб держава його позбулася.

Тобто йдеться про те, що британці сформували емоційну прив'язку до одного з подальших варіантів розвитку подій, що послабило або навіть потіснило їх емоційний зв'язок з партіями – партійну ідентифікацію.

Важливо підкреслити, що тепер будь-яка нова інформація стосовно Brexit, яка потрапляє до уваги британців, проходить крізь фільтр вже сформованого ними ставлення, яке вони продемонстрували на референдумі 2016 р.

Отже, зважаючи на це, можна говорити про сформовану Brexit-ідентичність, яка представлена двома ключовими позиціями – leavers та remainers. При цьому вона значно послабила партійну ідентифікацію британців. Крім того, необхідно наголосити на тому, що саме Brexit-ідентичність значним чином впливає на оцінку британцями розвитку подій вже після референдуму 2016 р.

Наприклад, найстійкіші прихильники збереження Великою Британією членства в ЄС схильні критикувати саме власний уряд за ті проблеми, з яким країна зіштовхнулася зараз у зв'язку із Brexit. Тоді як найпалкіші прихильники виходу Сполученого Королівства з ЄС у виникненні проблем звинувачують насамперед останніх. Remainers у більшості своїй впевнені, що Brexit негативно вплине на британську економіку, тоді як leavers дотримуються протилежної точки зору.

Таким чином, можна констатувати, що Brexit поляризував британський електорат, який, на думку експертів, може залишатися у такому стані ще доволі довго, зважаючи на сильний емоційний зв'язок, який сформувався у жителів Сполученого Королівства щодо однієї з політичних позицій – «піти» або «залишитися» [18].

Тепер доцільним, на нашу думку, буде звернутися до аналізу тих ключових питань, які, власне, й розділили британську громадську думку фактично на дві частини.

Ці питання, на думку експертів, можна поділити на такі категорії:

1. Мир та безпека.
2. Торгівля.

3. Імміграція.

4. Глобальний вплив.

Проаналізуємо кожну з цих категорій окремо. На думку колишнього прем'єр-міністра Сполученого Королівства Д. Кемерона, вихід країни з ЄС, проти чого він активно виступав, спричинить зменшення рівня безпеки в Європі. Тоді як Б. Джонсон, прихильник Brexit, вважає, що Велика Британія краще зможе гарантувати свою безпеку сама, а не будучи членом Євросоюзу.

Згідно ж з думкою експертів, Brexit не вплине на зміни у відносинах (як у бік погіршення, так і покращання) Сполученого Королівства з країнами – членами ЄС в безпековій сфері. Адже ключовим чинником тут виступає членство Британії у НАТО, що є гарантом безпеки в Європі.

Стосовно обговорення питань торгівлі Великобританії з країнами ЄС, то в цьому випадку знову наявні протилежні думки, що, видається, виступає підтвердженням викладеної вище тези стосовно визначального впливу Brexit-ідентичності у тлумаченні тих чи інших питань.

Тут також варто зауважити, що й досі не прийнято остаточного рішення, щодо того, яким буде Brexit – «жорстким» чи «м'яким», кожен з яких, очевидно, призведе до різних наслідків.

«Жорсткий» Brexit передбачає таке: Британія виходить не тільки з Європейського Союзу, але і з Єдиного внутрішнього ринку ЄС та Митного союзу ЄС. У випадку «жорсткого» Brexit Сполучене Королівство повинно буде укласти угоду про вільну торгівлю з ЄС на кшталт тієї, що існує між Канадою та ЄС.

Під «м'яким» Brexit розуміється, що Сполучене Королівство, покидаючи Євросоюз, залишається в рамках або Єдиного внутрішнього ринку ЄС (шляхом набуття членства в Європейській економічній зоні, наприклад, як Норвегія), або Митного союзу ЄС, чи в обох форматах.

Отже, важливим для прихильників ідеї збереження британського членства в ЄС були насамперед аргументи, що стосувалися економічних показників. У межах інфор-

маційної кампанії Britain Stronger in Europe наводилися статистичні дані, які свідчили про те, що країні вигідніше залишитися, ніж піти. Так, у випадку Brexit прогнозується зростання цін на певні групи товарів; також виникне необхідність створення великої кількості додаткових робочих місць, інакше майже 100 тисяч осіб залишаться безробітними.

З іншого боку, прихильники виходу країни зі складу ЄС наголошували на збільшенні видатків на сфери освіти та охорону здоров'я за рахунок збереження членських внесків. Також значна увага приділялася питанню збільшення кількості мігрантів.

Проблема імміграції займає важливе місце в політичному дискурсі Сполученого Королівства. Її вплив на проблему Brexit є значним. Так, імміграція з інших країн ЄС, зобов'язання з цього приводу як члена цього інтеграційного утворення (Великобританія – одна з небагатьох країн ЄС, яка не ввела жодних обмежень на в'їзд мігрантів з інших країн-членів після розширення 2004 р.) тощо – усе це вплинуло на результати референдуму.

При цьому дискусійним залишається питання, чи дійсно проблема недостатньо регульованої міграції, насамперед трудової, виступає ключовим чинником, що налаштував громадську думку на вихід з ЄС. У тих районах, де в основному мешкають мігранти, не було продемонстровано високого рівня підтримки Партії незалежності Сполученого Королівства.

На думку дослідників, які проаналізували вплив імміграції на розвиток економіки Великої Британії, цей вплив є нейтральним чи навіть позитивним, але незначною мірою. Жодних доказів дійсно негативного впливу з боку зростаючого потоку іммігрантів на економіку країни не було виявлено.

Ще одним важливим питанням, яке викликає численні дискусії серед прихильників та противників Brexit, є те, наскільки він вплине на позиції держави на міжнародній арені. Знов-таки думки є діаметрально проти-

лежними. Проте експерти дотримуються поміркованої позиції: з одного боку, ЄС не обмежує країни-учасниці реалізовувати власну міжнародну політику, а з іншого боку, те, що Сполучене Королівство входить до НАТО та є постійним членом Ради Безпеки ООН, гарантує непохитність її значного впливу на міжнародні відносини [1, с. 233; 16; 21, p. 47–49].

Доволі часто проблема виходу Сполученого Королівства зі складу ЄС зводиться до питання суто політичного характеру – співвідношення обсягу повноважень національного та наднаціонального рівнів, що, до речі, може розглядатися на рівні кожної з чотирьох категорій питань, охарактеризованих вище.

Певна частина жителів Сполученого Королівства, які вважають, що занадто багато важелів впливу перебуває в ЄС, активно підтримують ідеологію Найджела Фараджа – колишнього очільника Партії незалежності Сполученого Королівства (зараз партію очолює Жерард Баттен).

«Фараджизм» визначається дослідниками як форма націоналізму, основними ідеями якого є такі. По-перше, жодна частина національного суверенітету не може бути делегована. По-друге, дуже важливе значення має здійснення контролю щодо імміграції. Третя ідея випливає з перших двох: замість ЄС має існувати Європа суверенних націй-держав.

Частина дослідників налаштована песимістично. На їхню думку, «фараджизм» – антипод ліберально-демократичним ідеям [23, p. 7–8].

Колишній очільник Партії незалежності Сполученого Королівства Найджел Фарадж у квітні 2019 р. створив партію Brexit. Її виникнення – знак протесту проти того, що країна не встигла вчасно вийти зі складу Євросоюзу. Також Н. Фарадж заявив, що його партія візьме участь у виборах до Європарламенту [14].

Отже, можна констатувати, що Brexit спричинив розмежування у громадській думці Сполученого Королівства. З одного боку, це питання можна досліджувати

шляхом аналізу соціально-демографічних характеристик. При цьому існує й підхід, в межах якого наголошується, що в сучасних умовах у населення Великої Британії відбувається процес активного формування та закріплення Brexit-ідентичності, що, у свою чергу, спричинило поділ британців на прихильників та противників виходу держави зі складу ЄС.

3.4. Сполучене Королівство після Brexit: сценарії подальшого розвитку

Вихід Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії з Європейського Союзу, так званий Brexit, вище було проаналізовано нами у різних аспектах. Тепер, на нашу думку, слід звернутися до аналізу того, яким чином буде розвиватися Велика Британія далі. Хоча й досі не є зрозумілим, яким чином завершиться сам процес Brexit. Найчастіше науковці називають такі можливі сценарії виходу Великобританії з ЄС:

1. Вихід без угоди. Причому можливі два варіанти: координований та некоординований. Перший варіант не передбачає укладання широкої угоди, проте ґрунтується на домовленостях з низки конкретних питань актуального характеру. Відповідно, другий варіант не передбачає ані широкої угоди, ані конкретних домовленостей.

2. Вихід на умовах досягнених домовленостей. У цьому випадку ключова проблема полягає у схваленні угоди Палатою громад Сполученого Королівства.

3. Велика Британія залишиться у складі Євросоюзу. Це найменш ймовірний варіант [6, с. 5–6].

Звичайно, що Brexit став складним та гостро актуальним питанням не тільки для самої Великобританії, але й для країн – членів ЄС та інших держав.

За підрахунками британських експертів, від Brexit економічно втратить більше Великобританія, ніж Європейський Союз: «вихід ВБ з ЄС на умовах досягнутої угоди зменшить британський ВВП на душу населення на

1,9–5,5% до 2030 р.» [6, с. 6]. Тоді як в ЄС ВВП на душу населення зменшиться на 0,7% (найбільшою мірою це стосується Ірландії, Нідерландів та Бельгії).

Знов-таки, важливе значення має те, чи вийде Сполучене Королівство зі складу ЄС за угодою чи без неї. «У довгостроковій перспективі зменшення британського ВВП на душу населення від виходу ВБ з ЄС без угоди може сягнути 3,5–8,7%» [6, с. 6]. Для ЄС цей показник складе 0,9% [6, с. 6].

Таким чином, якщо Велика Британія вийде зі складу Євросоюзу без угоди її чекають серйозні наслідки. «Аналітики американського банку Goldman Sachs стверджують, що через Brexit економіка Великобританії вже втратила понад 100 млрд євро і недорахувалася близько 2,5% ВВП. Повідомляється, що з червня 2016 р. після референдуму про Brexit британська економіка щотижня втрачала майже 700 млн євро» [9].

Отже, за умов недосягнення домовленості щодо остаточної угоди, яка буде регламентувати Brexit, у певний день (зараз кінцеву дату знову відтерміновано – до 31 січня 2020 р.) Великобританія може перетворитися для Європейського Союзу на «третю країну», що означає необхідність укладання угоди про вільну торгівлю. Інший варіант – Велика Британія може здійснювати торгівлю з ЄС за правилами СОТ, що призведе до підвищення тарифів між ЄС та Сполученим Королівством.

«Протягом останніх трьох років британська валюта – фунт стерлінгів – втратила близько 15% своєї вартості. Велика частина падіння відбулася буквально за одну ніч референдуму 24 червня 2016 року, коли фунт знецінився на 8,1% відносно долара США та 5,8% відносно євро» [9]. При цьому експерти зазначають, що падіння фунта неоднозначно вплинуло на Сполучене Королівство. З одного боку, це зменшило його привабливість для прямих іноземних інвестицій. «З іншого боку, падаючий фунт спрацьовує як запобіжний клапан, роблячи британський

експорт більш конкурентоспроможним за кордоном, і допомагаючи пом'якшити наслідки виходу з ЄС» [9].

Для британського бізнесу Brexit означає, перш за все, невизначеність, про що заявили 80% компаній (дані станом на жовтень 2018 р.). Існує ще один негативний прогноз. «Протягом десяти років після виходу країни з Євросоюзу в країні очікується зниження реальних доходів населення – щорічно кожна британська сім'я втрачатиме до 1 250 фунтів стерлінгів (близько 1 474 євро). Передбачуваний коефіцієнт зниження доходів становитиме 3,7%» [9].

Підсумовуючи викладене вище, можна спрогнозувати подальше співробітництво Великої Британії та Європейського Союзу, спираючись на такі моделі:

1. Норвезька модель: Великобританія виходить зі складу ЄС та приєднується до Європейської економічної зони.

2. Швейцарська модель: країна виходить зі складу ЄС, не приєднується до Європейської економічної зони, але стає членом Шенгенської зони, також укладаючи з ЄС договори в рамках різних секторів економіки.

3. Повний розрив відносин з ЄС: функціонування за правилами СОТ [1, с. 234].

Важливим є вивчення наслідків Brexit для України. Перш за все, дослідники наголошують на тому, що ці наслідки будуть стосуватися не двосторонніх українсько-британських відносин, а тієї ситуації, що складеться у сфері зовнішньої та безпекової політики ЄС після виходу Сполученого Королівства з його складу.

Сполучене Королівство як член Євросоюзу займає принципову позицію з двох вкрай важливих для України питань:

– посилення санкцій проти РФ;

– подальше розширення ЄС [6, с. 7–8].

Отже, Україна має продовжувати активно втілювати в життя курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Важливим для України є продовження існуючої санкційної політики Заходу проти РФ як держави-агре-

сора. Українська зовнішня політика також має важливе завдання – підтримка та подальший розвиток двосторонніх відносин з Великою Британією.

Вплив на розвиток ситуації навколо Brexit спричинили й результати травневих виборів до Європейського Парламенту. Зазначимо, що жителі Сполученого Королівства також беруть у них участь, зважаючи на те, що до початку цих виборів Brexit не відбувся (його було відтерміновано). За результатами цих виборів євроскептики отримали більше 100 місць у Європейському Парламенті.

При цьому експерти вважають, що часи домінування так званого «жорсткого» євроскептицизму (критика ЄС як інтеграційного утворення, заклики до виходу з його складу) минули. Зважаючи на покращання економічної ситуації в державах – членах ЄС та поступове врегулювання проблеми нелегальної міграції, популярними стають більш помірковані форми євроскептицизму, коли критика спрямована на ті чи інші аспекти функціонування ЄС у контексті проблеми ефективності та необхідності реформування [4].

Також слід звернути уваги на подальший політичний розвиток Сполученого Королівства. Brexit став важким випробуванням для Т. Мей як для голови уряду та очільниці Консервативної партії. Саме за часів її прем'єрства було побито антирекорд. Так, під час того, як лейборист Тоні Блер був очільником уряду (1997–2007), у відставку пішли 29 членів уряду. Тоді як за час майже трирічного прем'єрства Т. Мей у відставку пішли 36 членів уряду. Крім того, прем'єрство Т. Мей було одним з найкоротших.

Проте наразі важко зробити висновок про роботу цього політика в контексті негативної / позитивної оцінки, адже проблема Brexit набула для сучасної британської політики комплексного характеру.

Експерти наголошують, що прем'єрство Т. Мей зменшило віру населення у можливість швидкого та конструктивного вирішення проблеми Brexit. Аналітики підкреслюють, що вона під час референдуму 2016 р. зайняла

позицію «пасивного прихильника ЄС», тим самим політично догодивши як прихильникам виходу Сполученого Королівства із складу ЄС, так і його противникам. Перші сподівалися, що Т. Мей, констатуючи «Brexit є Brexit», зможе швидко та ефективно вивести країну із складу Європейського Союзу. Другі ж бачили в ній політика, який зможе врахувати всі ризики [3; 7; 10].

Brexit став чи не найбільш значущим політичним чинником і для нинішнього прем'єр-міністра Б. Джонсона. Так, парламент Сполученого Королівства підтримав його пропозицію щодо проведення позачергових парламентських виборів (вони відбудуться 12 грудня 2019 р.).

Таким чином, цілком очевидним терміновим завданням для Сполученого Королівства виступає забезпечення регульованого виходу (на основі угоди) зі складу Європейського Союзу та побудова подальших конструктивних відносин з ним. Це вимагає як узгодженості серед представників політичного істеблішменту, так і консолідації громадської думки.

Висновки до третього розділу

Отже, можна констатувати, що проблема Brexit виявилася вкрай складною для Сполученого Королівства. Серед найбільш очевидних проявів конфліктогенного потенціалу Brexit як чинника політичного життя Великої Британії можна назвати такі:

1. Кризові тенденції у внутрішній політиці: Brexit фактично спричинив відставку двох прем'єр-міністрів, протягом останніх трьох років відбулися відставки більше 35 урядовців.

2. Загострення ситуації навколо Шотландії та Північної Ірландії.

3. Розкол у лавах Консервативної партії щодо питання виходу держави зі складу ЄС, відсутність чіткої узгодженої позиції з цього питання в інших партіях – усе це може призвести навіть до реконфігурації британської партійної системи.

4. Значні розбіжності в громадській думці жителів Сполученого Королівства щодо питання британського членства в ЄС, одним з наслідків чого виступає зростання популізму.

5. Формування Brexit-ідентичності, яка послаблює партійну ідентифікацію британців, що століттями була в основі політичної системи Сполученого Королівства.

6. Невизначеність майбутніх відносин Великої Британії з Євросоюзом (уряд Т. Мей тричі виносив на голосування в Палаті громад проекти можливої угоди, проте всі вони не були підтримані).

Таким чином, можемо констатувати, що Brexit має значний конфліктогенний потенціал, який проявився на різних рівнях та в різних сферах. Ключове завдання, яке постало зараз перед британськими політиками та громадянським суспільством, полягає в тому, щоб, по-перше, мінімізувати вже нанесені збитки (як політичні, так і економічні та ін.) та, по-друге, сприяти недопущенню прояву конфліктогенного потенціалу Brexit у майбутньому шляхом подолання розбіжностей серед політичної еліти; консолідації громадської думки; чіткого визначення майбутніх відносин з Європейським Союзом.

Список використаної літератури

1. Асірян С.Р. Вихід Великої Британії з Європейського Союзу: передумови, причини та наслідки / С.Р. Асірян, О.О. Мандрікова // Молодий вчений. – 2018. – № 5 (57). – С. 232–236.

2. Вахняк Г.В. Інституційний вимір британського євроскептицизму: сучасний стан та особливості розвитку / Г.В. Вахняк // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2016. – № 3 (35). – С. 106–114.

3. Вендик Ю. Злети і падіння Терези Мей [Електронний ресурс] / Ю. Вендик. – Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/news-48399011 (дата звернення: 24.05.2019).

4. Голуб В. Між радикалами та лібералами: хто матиме вагу в наступному Європарламенті [Електронний ресурс] /

В. Голуб. – Режим доступу: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/23/7096486/ (дата звернення : 24.05.2019).

5. Дорош Л. Вихід Великобританії зі складу Європейського Союзу: наслідки для Північної Ірландії / Л. Дорош, Я. Мущенко // Humanitarian Vision. – 2018. – Vol. 4, № 1. – P. 39–46.

6. Зайцев Б. Ключові аспекти виходу Великої Британії з ЄС: наслідки для України. Аналітична записка. Лютий 2019 [Електронний ресурс] / Б. Зайцев, Н. Коваль. – Режим доступу: http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/lyutyy_2019_B.ZAJTSEV_N.KOVAL_.pdf (дата звернення: 17.05.2019).

7. Ковач О. Британський прем'єр Тереза Мей оголосила про відставку. Що це означає для Brexit і України? [Електронний ресурс] / О. Ковач. – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/29961065.html (дата звернення: 24.05.2019).

8. Мрачник Д. Шотландська незалежність: затиснена між Великою Британією та Євросоюзом [Електронний ресурс]. / Д. Мрачник. – Режим ддоступу: https://hromadske.ua/posts/shotlandska-nezalezhnist-zatysnena-mizh-velykoiu-brytaniieiu-ta-yevrosoiuzom (дата звернення: 20.05.2019).

9. Нечипоренко М. Brexit: ціна одного референдуму. В грошах... [Електронний ресурс] / М. Нечипоренко. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2673704-brexit-cina-odnogo-referendumu-v-grosah.html (дата звернення: 17.05.2019).

10. Рігерт Б. Три роки страждань під знаком Brexit: Тереза Мей здалася і подала у відставку [Електронний ресурс] / Б. Рігерт. – Режим доступу: https://p.dw.com/p/3J0iB (дата звернення: 24.05.2019).

11. Романенко М. Дві Ірландії: як питання кордону загрожує зірвати Brexit [Електронний ресурс] / М. Романенко. – Режим доступу: https://hromadske.ua/posts/dvi-irlandiyi-yak-pitannya-kordonu-zagrozhuye-zirvati-brexit (дата звернення: 20.05.2019).

12. Рудько С.О. Питання ірландського кордону на першому етапі Brexit / С.О. Рудько // Політичне життя. – 2018. – № 2. – С. 140–145.

13. Тарнавський О. Історико-теоретичні аспекти виникнення концепту євроскептицизму / О. Тарнавський // Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії. – 2017. – Вип. 11. – С. 146–153.

14. У Британії створили партію Brexit для «зрадженого електорату» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2679890-u-britanii-stvorili-partiu-brexit-dla-zradzenogo-elektoratu.html (дата звернення: 17.05.2019).

15. Яковюк І.В. Brexit: причини і наслідки британського референдуму / І.В. Яковюк // Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики: зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф. м. Харків. 24 трав. 2016 р. – Харків, 2016. – С. 25–29.

16. Brexit: эксперты комментируют аргументы сторонников и противников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.euronews.com/2016/05/25/brexit-vs-bremain-the-key-claims-assessed# (дата звернення: 17.05.2019).

17. Brexit Means Brexit. Causes Consequences and Implications [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://web.uniroma1.it/disp/sites/default/files/allegati/Brexit%20Means%20Brexit.pdf (дата звернення: 20.05.2019).

18. Curtice J. The emotional legacy of Brexit: how Britain has become a country of ‘remainers’ and ‘leavers’ [Електронний ресурс] / J. Curtice. – Режим доступу: https://whatukthinks.org/eu/wp-content/uploads/2018/10/WUKT-EU-Briefing-Paper-15-Oct-18-Emotional-legacy-paper-final.pdf (дата звернення: 20.05.2019).

19. Frost N. Are the UK’s two leading political parties on the edge of collapse? [Електронний ресурс] / N. Frost. – Режим доступу: https://qz.com/1610210/could-brexit-kill-the-conservative-party/ (дата звернення: 20.05.2019).

20. Gamble A. The Realignment of British Politics in the Wake of Brexit [Електронний ресурс] / A. Gamble. – P. 177–186. – Режим доступу: https://doi.org/10.1111/1467-923X.12643 (дата звернення: 20.05.2019).

21. Kokotovic F. What Remains after Brexit? A View from the Outside [Електронний ресурс] / F. Kokotovic, P. Kurecic. –

P. 44–56. – Режим доступу: https://cesaa.org.au/_content/uploads/2018/01/Filip-and-Petar_What-Remains-after-Brexit-A-View-from-the-Outside.pdf (дата звернення: 17.05.2019).

22. Leslie M. Scotland and Europe: The End of the UK's Other Union? [Електронний ресурс] / M. Leslie // Brexit Means Brexit? The Selected Proceedings of the Symposium, Akademie der Wissenschaften und der Literatur. – Mainz. – 6–8 December 2017. – Edited by Christa Jansohn. – P 49–58. – Режим доступу: http://www.adwmainz.de/fileadmin/user_upload/Brexit-Symposium_Online-Version.pdf (дата звернення: 17.05.2019).

23. Morgan G. Liberalism, nationalism, and post-Brexit Europe [Електронний ресурс] / G. Morgan. P. 44–56. – Режим доступу: https://www.centroeinaudi.it/images/abook_file/BDL_215_Morgan.pdf (дата звернення: 17.05.2019).

24. Wheeler B. Brexit: All you need to know about the UK leaving the EU [Електронний ресурс] / B. Wheeler, P. Seddon, R. Morris. – Режим доступу: https://www.bbc.com/news/uk-politics-32810887 (дата звернення: 20.05.2019).

Ключник Р.М.

Розділ 4.
Фактори інтенсифікації політичного протесту в умовах кризового стану

4.1. Мобілізація учасників протесту в умовах кризи: основні закономірності

Новітні трансформації сучасного світу актуалізували проблему участі громадян у політичному житті. На особливу увагу заслуговує протест як форма участі в політиці значних мас людей. Погодимося, що більшість громадян часто відчувають незадоволення стосовно того чи іншого рішення влади, відтак ця незгода штовхає їх на протести. Водночас стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій уможливлює розвиток протестних рухів за більш непередбачуваними траєкторіями та з більшою швидкістю, ніж будь-коли раніше, свідченням чого є масштабні протести сучасності від «Арабської весни» до французьких «жовтих жилетів». У цьому контексті наше дослідження, сподіваємося, буде сприяти більш детальному розумінню як механізмів мобілізації громадян організаторами протестів, так і особливостей висвітлення протестів у засобах масової інформації в умовах кризового стану.

Витоки кризових тенденцій знаходимо у відсутності усталеної системи політичної соціалізації, у нерозвиненості інститутів політичної участі; відсутності ефективної взаємодії політичних лідерів та органів державної влади й місцевого самоврядування щодо активізації участі громадян. Крім того, усвідомлену громадянами потребу в політичній участі не задовольняють можливості, надані політичною системою в її нинішній конфігурації [1, с. 180].

Практика мобілізації протестувальників, на нашу думку, передбачає деяку відмову від особистих справ та підпорядкування спільному завданню: боротьбі за виконання вимог протестного руху. Мобілізації іманентно

притаманна концентрація сил та ресурсів, а також втрати: часові, матеріальні та ін. Безумовно, виробництво одних ресурсів вимагає витрат інших ресурсів. У «немобілізаційних» умовах накопичення соціального капіталу відбувається поступово, еволюційним шляхом: знайомства, зв'язки, отримання освіти, досвід роботи в різних компаніях. Іншими словами, триває соціально санкціонований обмін ресурсами в межах часових параметрів, заданих суспільством. В умовах гострої політичної кризи чи катастрофи витрати ресурсів істотно перевищують їх акумуляцію, причому ці витрати не є нормованими, а підпорядковані ситуації, і рішення про участь у цьому процесі індивід чи ініціативна група приймають самі. Мобілізація громадян, за словами О. Яницького, може бути двох типів: конструктивна та вимушена [2, с. 4]. Конструктивна відбувається тоді, коли група людей використовує наявні мережі та інші ресурси і цілеспрямовано організує протести та масові кампанії. У цьому випадку важливу роль відіграють мобілізаційні структури, що пов'язують лідерів руху з периферійними його осередками, забезпечують координацію дій та існування руху в часі [3, с. 136]. Вимушена мобілізація диктується кризовою ситуацією, соціально-політичною, економічною, техногенною, екологічною чи військовою катастрофою.

Перманентна відстороненість від соціально-культурного життя, неможливість отримувати необхідну кваліфіковану медичну допомогу і забезпечити собі та дітям певний освітній рівень пригнічують особистість, посилюють стурбованість і напруженість, а іноді й депресію через власну нереалізованість. Більшість працівників, за словами О. Бондаренко, не усвідомлюють потреби в навчанні впродовж життя, оскільки не впевнені, що здобуті при цьому професійні знання і компетенції знадобляться їм для кар'єрного зростання та збільшення доходів, а отже, не сподіваються на висхідну соціальну мобільність [4, с. 245]. Вищенаведений перелік не можна вважати вичерпним, але можемо висловити впевненість у тому, що

ці фактори сприяють виключенню багатьох людей з конвенційної політичної участі та штовхають їх до неконвенційної.

Критичний рівень накопичення актів девіантної поведінки, за словами С. Ставченка, є одним з показників кризових явищ [5, с. 267]. При розумінні цифрової протестної участі як такої, що поєднує «фізичну» та «цифрову» участь громадянина, слід зазначити, що вона включає в себе коментування політичних матеріалів. Онлайн-коментування статей, блогів, новин передбачає не тільки початкове засвоєння користувачем політичного контенту (початкову інтеріоризацію), а і його відтворення. Так, коментатор у своїх дописах (лаконічних чи більших за обсягом) захищає власний політичний світогляд, картину світу. Більше того, він відстоює свою думку та бачення політичної реальності у суперечках з іншими коментаторами [6, с. 125]. У цьому полягає протестна складова онлайн-участі пересічного громадянина.

Сучасна політологія перебуває в пошуку інтегрованого визначення політичної участі. На нашу думку, варто звернутися до позиції Я. Ван Дета, який виокремив чотири характеристики політичної участі (political participation) як такої. По-перше, політична участь – це активність, дія, оскільки простий перегляд телебачення, відвідування веб-сайтів чи заяви про інтерес до політики не дають підстав говорити про участь. По-друге, політична участь розуміється як діяльність, до якої залучені люди як громадяни. По-третє, політична участь має бути добровільною і не забезпечуватися примусом чи юридичною необхідністю. Нарешті, політична участь стосується урядів, політики чи держави в широкому розумінні, є частиною політичної системи та не обмежується якоюсь фазою чи рівнем політичного процесу [7, с. 351–352].

Якщо політичний режим є демократичним, то масштабна політична мобілізація можлива, зокрема, через проблеми в суспільстві, які мають вирішуватися легально, шляхом деліберативних технологій (переговорів) між

стейкхолдерами (зацікавленими сторонами), інколи з виникненням протестів. У працях О. Ямельницького знаходимо, що широка мобілізація громадськості може загрожувати процесам демократизації, демократичної консолідації та транзиту. Консолідація демократії, на думку автора, передбачає демобілізацію мас. Decision making (прийняття рішень) можливе лише за умови усунення «натовпу» від безпосереднього керівництва. З іншого боку, існує висока ймовірність громадського невдоволення, яке буде втілюватися у різних формах мобілізаційної участі [8, с. 78].

Користувачі соціальних медіа — це надвелика кількість людей зі своїми ціннісними орієнтаціями, політичною позицією, конвенційною чи ні. Втім для розуміння сутності протестної поведінки користувачів соціальних медіа доцільно застосувати класифікацію, що успішно зробив вітчизняний дослідник Б. Вахула. Він зарахував користувачів соціальних медіа до чотирьох груп політичної участі. Перша група (індиферентні користувачі) складається з користувачів без чітко визначених політичних симпатій, які майже не цікавляться громадсько-політичною діяльністю та не беруть участі в колективних діях, спрямованих на зміну громадсько-політичної сфери. Пасивні симпатики, що становлять другу групу, — це користувачі з визначеними політичними поглядами та симпатіями, які не долучаються до колективної дії в політичній сфері, а є лише споживачами релевантної до політики інформації в середовищі соціальних медіа. До третьої групи віднесено віртуальних активістів, які мають визначені політичні погляди і симпатії, пропагують їх, але роблять це лише онлайн, тобто лише користуючись засобами соціальних медіа (підписують петиції онлайн, дискутують з опонентами, поширюють агітаційну інформацію та відомості про масові громадсько-політичні заходи, знаходять активістів, збирають кошти онлайн (фандрайзинг), іноді ведуть блоги). Четверта група (активісти ризику) — це учасники з усталеними політичними поглядами (ради-

кальними або поміркованими) і симпатіями, які пропагують їх і через засоби соціальних медіа, і безпосередньо через інтеракцію з іншими громадянами [9, с. 10]. Саме такі учасники дозволяють політичній системі рухатися вперед.

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження російського політолога О. Лобанової, яка досліджує міське середовище та організаційну структуру протестних рухів. Так, вона дійшла висновку, що на етапі виникнення політичного руху в Росії міське середовище відігравало мінімальну роль, оскільки він виник поза межами традиційних представницьких інститутів. Міське середовище набуває значення на наступних етапах та впливає на коаліційний склад та стратегію дій протестувальників. У Тюмені домінуючими гравцями стали комуністичні партії, які «перехопили» ініціативу громадянського протесту, а відносини з владою, якщо вибудовувалися, то не мали публічного характеру. Натомість у м. Пермі коаліція склалася переважно з громадських організацій, які взаємодіяли з локальною владою на рівні зустрічей з губернатором краю та іншими відповідальними особами. Протестна активність там була конвертована в рухи спостерігачів та різні дискусійні майданчики [10, с. 19–20].

Розвиваючи тему мобілізації протестувальників у Росії, звернемося до засобів масової інформації в цій країні. Не є секретом, що свобода слова та друку піддається значним утискам, втім у мас-медійному просторі Росії все-таки присутні різні точки зору. Російська дослідниця К. Медведєва запропонувала класифікацію ЗМІ відповідно до їх наближеності та ставлення до протестувальників. Так, до першої категорії – провладних ЗМІ – було віднесено газети «Комсомольская правда» та «Аргументы и факты», які відверто засуджували протести, акцентували увагу на незручностях для громадян та прямо транслювали позицію російської влади. Друга категорія – це нейтральні (або умовно нейтральні) ЗМІ, до яких належать «Независимая», «Московский комсомо-

лец», «КоммерсантЪ». Такі видання намагаються брати інтерв'ю у всіх зацікавлених сторін: організаторів акції, рядових протестувальників, представників мерії, правоохоронних органів, політичних експертів. Третя категорія складається з опозиційно налаштованих видань, до яких віднесено, зокрема, «Новая газета». Журналісти цих ресурсів відверто висловлювали співчуття опозиціонерам та вели репортажі безпосередньо з місця подій [11, с. 171–175]. Отже, такі видання є каналом мобілізації учасників протесту. Втім слід реалістично оцінювати мобілізаційний потенціал цих видань та їх майбутнє в системі мас-медіа: політична ситуація в Росії не сприяє розвитку плюралізму в політичному дискурсі.

Мобілізаційний потенціал акцій протесту полягає, серед іншого, у створенні нової колективної ідентичності: протестувальники – це «ми», представники влади, правоохоронці, силовики – це «вони». Важливим чинником мобілізації є певна ритуальність протесту, створення певної спільноти, яка дотримується однакових цінностей. Набуває значення і соціалізуючий ефект масових акцій, у результаті якого індивід стає частиною політичного процесу, залучається до колективної динаміки акції. Т. Кремень зазначає, що протест може бути мобілізований за таких умов: а) депривація, що породжує масове розчарування від невиправданих очікувань; б) втрата надії на краще; в) відчуття загроз, безвихідного стану; г) поінформованість – потенційні учасники протесту мають знати про те, що він відбудеться в певний час та в певному місці; д) побудова тимчасової колективної ідентичності («ми» vs «вони»); е) почуття задоволення, яке відчуватиме індивід, коли приєднається до акції протесту. Важливим є те, що протест, який вже відбувається, сам по собі є мобілізаційним фактором і породжує нову хвилю мобілізації [12, с. 35].

Питанням залучення «звичайних» громадян до акцій протесту займається канадська дослідниця О. Онуч. Вивчаючи особливості масової мобілізації під час подій

української Помаранчевої революції 2004 р., автор доходить висновку, що соціальною базою протесту стали саме звичайні громадяни (ordinary citizens), чия політична участь, як правило, обмежується процедурою голосування [13, с. 89–105].

Тезу О. Онуч інтерпретують вітчизняні політологи Ю. Мацієвський та В. Ковалко. Вони пропонують застосувати теорію економіста А. Хіршмана (США), який у контексті масової політичної участі виділяв три типи взаємовідносин між громадянським суспільством і державою: exit, voice and loyalty (з англ. вихід, голос та прихильність). Поняття exit (вихід) у теорії А. Хіршмана означає відсутність у громадян інтересу до публічної політики, небажання брати участь у виборах та будь-яких політичних процесах. Поняття loyalty (прихильність) він розуміє як можливість еліти мобілізувати громадян для підтримки режиму, його дій та ідеології. Нарешті, модель поведінки voice (голос) передбачає активне вираження суспільного незадоволення через голосування або масові акції протесту [14, с. 8]. Прикладом такої поведінки, зокрема, є протести громадян Казахстану в червні 2019 р. у зв'язку з порушенням правил демократичного голосування під час виборів президента.

Звернемо увагу на протести радикально налаштованих груп у ФРН. Німецькі політологи фіксують, що в період з 1993 до 2013 р. не спостерігалося істотних змін у кількості протестувальників та акцій. В окремих випадках ультраправим активістам вдалося зібрати близько семи тисяч людей, наприклад, під час проведення виставки, присвяченої злочинам Вермахту чи для вшанування жертв бомбардування англійцями Дрездена (доцільність знищення німецьких міст авіацією союзників у 1945 р. досі є предметом дискусій, зокрема політичних). Втім мобілізація ультраправих залишалася на порівняно низькому рівні. При цьому зростання ксенофобських та расистських настроїв спричинило посилення радикальних лівих, поміркованих лівих та ліберальних груп. Де-

які з них (Antifa) брали участь у силових протистояннях з ультраправими. Д. Рухт відзначає, що соціальні медіа в цьому випадку відігравали фасилітаційну роль (полегшували мобілізацію) [15, с. 228]. На нашу думку, з появою та поширенням мобільних додатків ця фасилітація виходить на якісно новий рівень.

Міграційна криза призвела до появи нового протестного руху, який отримав назву PEGIDA (акронім від «Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу»). Слід підкреслити, що PEGIDA дбає про свій імідж руху, який протестує легальними методами, що полегшує завоювання прихильності громадян і ускладнює критику чи санкції з боку влади. У різних формах протесту, які організовує PEGIDA, помітне коливання кількості учасників, що корелюється з популярністю та впливовістю організації. Символом протестів стали щотижневі (переважно по понеділках) вечірні вуличні марші в Дрездені, організовані через Інтернет. Вони отримали назву Abendspaziergang (вечірня прогулянка). Як зазначає К. Грабов, саме в столиці Саксонії та її околицях сформувалася критична маса людей, які сприйняли ідеї лідера руху Л. Бахмана [16, с. 177].

Я.Е. Мацала (Польща) робить висновок: «Добре організовані регулярні марші свідчать про значні мобілізаційні можливості» [17, с. 164]. На нашу думку, рух PEGIDA проявить себе в подальшому, враховуючи те, що міграційну кризу уряду А. Меркель вирішити поки не вдалося. Електоральний успіх союзників PEGIDA, партії «Альтернатива для Німеччини» в 2017 р., на нашу думку, є лише початком масштабного повороту німецької політики в правий бік. Склад ландтагів (земельних парламентів) у Німеччині є подекуди більш радикальним, ніж Бундестагу.

Серед нових проявів політичного протесту варто відзначити рух «жовтих жилетів» у Франції, який започатковано наприкінці 2018 р. Цей рух звертає на себе увагу тим, що він не має чітко визначеного лідера і не керується тією чи іншою політичною партією. Втім його вимоги вже були почуті на найвищому рівні, включаючи Е. Макрона.

Особливої актуальності в цьому контексті набуває приклад Італії, де при владі з липня 2018 р. перебуває популістський уряд. Італія – країна неоднорідна та суперечлива. Це пов'язано, зокрема, з історією її об'єднання: далеко не всі італійські держави минулого були настільки розвиненими економічно та політично, як П'ємонт, у розвитку якого вагому роль відіграли Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді та К. Кавур. Наслідки роздробленості проявляються сьогодні у протиріччях між постіндустріальною Північчю та набагато біднішим Півднем Італії, де мафія й сьогодні не здає свої позиції.

За таких умов актуалізуються протестні настрої населення північних регіонів, виразником яких стала політична партія Lega Nord («Ліга Півночі»). Ця політична група з'явилася у 1989 р. на базі «Ломбардської Ліги», маловідомого політичного клубу. Серед передумов політичних успіхів «Ліги Півночі» польський вчений С. Бєляньскі називає її федералістське спрямування, опозицію до податкового та бюрократичного утиску процвітаючої Півночі на користь економічно слабшого Півдня, який страждав від впливу організованої злочинності [18, с. 10].

Зараховуючи Lega Nord до когорти євроскептиків, з'ясуємо зміст базової категорії. Під євроскептицизмом розуміють різнорідну сукупність ідей та поглядів, які характеризуються несприйняттям окремих аспектів функціонування ЄС або ж недовірою до всього об'єднання в цілому. Сама ідея об'єднаної Європи подобається не всім європейцям. Наслідуючи українського вченого О. Тарнавського, можна виокремити поміркований та радикальний євроскептицизм. Помірковані євроскептики критикують, піддають сумніву діяльність інституцій ЄС у певній сфері (міграція, економіка, право, фінанси тощо), але в цілому готові до компромісу та діалогу. Радикали ж виступають проти подальшого розширення ЄС (зокрема проти прийняття України, Молдови, Грузії, Північної Македонії, Туреччини), а в окремих випадках – і проти членства своїх країн у Союзі та навіть проти самого існу-

вання цього утворення [19, с. 38]. На нашу думку, невдача у прийнятті проекту Конституції ЄС у 2005 р. є однією з перших помітних перемог євроскептиків.

На відміну від багатьох євроскептиків, які мають риси ультраправих чи ультралівих сил, ідеологію «Ліги Півночі» визначити складно. Весь період її існування характеризувався поєднанням сепаратизму з економічним лібералізмом, але потім, з плином часу, почала поступово переходити на євроскептичні та антимігрантські позиції (особливо після 2014 р.). Російські автори О. Барабанов та М. Шибкова наголошують на двох тенденціях у програмних документах «Ліги Півночі»: з одного боку, прослідковується визнання приналежності північних областей Італії (Паданії) до європейської ідентичності та підкреслюється їх активна участь у глобальній економіці, з іншого боку, партія наполягає на необхідності захисту власної ідентичності та протистояння втручанню ззовні. Іншими словами, «Ліга Півночі» декларує, що північні італійці – це європейці, але не зовсім італійці. У партійному політичному курсі «Ліги Півночі» завжди існувало протиріччя під віднесенням Паданії до Європи та протекціонізмом у відношенні до італійської держави та ЄС. У зв'язку з цим поворот «Ліги Півночі» до євроскептицизму російські автори розглядають не як повну зміну ідеології, а як природну зміну політичних пріоритетів: тепер на перше місце вийшла ідея захисту від втручання наднаціональних механізмів [20, с. 100–101].

Євросоюз є об'єктом критики з боку «Ліги Півночі» також через його прихильність культурній багатоманітності. Політична партія не заперечує мультикультуралізм, що історично склався на європейських теренах, як і культурну багатоманітність північних областей Італії (йдеться про словенців, євреїв, вальденсів, вірмен, хорватів). Більше того, «північани» з повагою ставляться до культурного надбання тих народів, які протягом століть населяли Італію та збагачували загальноєвропейську цивілізацію. Вони лише доводять, що Італія не гото-

ва інтегрувати велику кількість мігрантів, які не знайомі з європейськими культурними цінностями. На початку 2000-х рр. «Ліга Півночі» активно виступала проти проекту Конституції ЄС (і вона, як ми зазначали вище, не була прийнята). Сьогодні партія пропонує внести до низки законодавчих актів положення про християнську цивілізацію як основу європейської культури [21, с. 137]. Втім залишається дискусійним питання, чи відповідає це принципу світськості державної влади.

Важливим фактором розвитку євроскептицизму є вплив Росії. Після 2014 р. більшість євроскептиків підтримали російське керівництво та засудили введення санкцій. Італійські ультраправі з «Ліги Півночі» не стали винятком: вже у жовтні 2014 р. делегація цієї політсили відвідала Москву. Серед політиків, які репрезентують на міжнародній арені Lega Nord, слід зупинитися на М. Сальвіні. Цей переконаний євроскептик з 2018 р. обіймає посаду міністра внутрішніх справ Італії після перемоги партії на виборах у складі правої коаліції. У квітні 2019 р. у Мілані за ініціативою М. Сальвіні було проведено з'їзд ультраправих політиків з різних держав Європи.

Так званий «Декрет Сальвіні» значно полегшив депортацію нелегальних мігрантів; крім того, порти Італії часто оголошуються закритими для суден, що перевозять мігрантів, особливо якщо корабель перебуває ближче до порту іншої держави. Крім того, заява про надання притулку не розглядається взагалі, якщо особа підозрюється у торгівлі наркотичними речовинами [22]. Ще один відомий євроскептик, вчений П. Савона, є міністром без портфеля з європейських справ у кабінеті Дж. Конте. Станом на квітень 2019 р. італійський уряд уже працював над скасуванням санкцій проти Росії [23].

Таким чином, мобілізація учасників політичних протестів може відбуватися як конструктивна або як вимушена залежно від політичних умов. Дослідники розрізняють фізичну та цифрову мобілізацію, причому остання відіграє в сучасній політиці все більшу роль. Міське се-

редовище також впливає на характер мобілізації та участі громадян у протестах. Акції протесту навіть самі по собі сприяють формуванню ідентичності протестувальників. В останні роки значної ролі набувають ритуалізація та символізація політичного протесту, що особливо яскраво видно на прикладах ультраправих партій та рухів Європи.

Протест може мобілізувати громадян сам по собі: люди, стаючи свідками протестних акцій, бажають приєднатися, аби відстояти свої права та інтереси. Водночас підйом окремих радикальних сил викликає протести з іншого полюсу: піднесення ультраправих мобілізує ультралівих і навпаки. Важливу роль у цьому процесі відіграють соціальні медіа, користувачами яких можуть стати люди з різним рівнем поінформованості. Роль соціальних медіа в мобілізації протестувальників може стати предметом подальших досліджень.

4.2. Соціальний капітал, політична ідентичність та формування протестного потенціалу

Соціальний капітал, як і інші ресурси, розподіляється в різних суспільствах нерівномірно. Різні категорії людей відрізняються як мірою схильності до об'єднання, так і перевагами у доборі певних форм асоціацій, а також інструментами, що сприяють об'єднанню (наприклад, сім'я, родичі, добровільні асоціації, релігійні та професійні об'єднання, політичні рухи).

Якщо спробувати дати інтегроване визначення соціального капіталу, то під ним розуміємо сукупність соціальних зв'язків та відносин, взаємодій, контактів, а також накопичених взаємних очікувань певної поведінки від людей та взаємних обов'язків членів спільноти.

Структурна основа соціального капіталу формується мережею соціальних зв'язків та приналежністю до певного соціального кола (членство в групі), тоді як інституційна структура базується на відносинах довіри між агентами соціальної взаємодії та вимірюється взаємним

виконанням взятих зобов'язань; на мезорівні (відповідає рівню підприємств, політичних партій та організацій) формування та нагромадження соціального капіталу забезпечується системою соціальних відносин на внутрішньоорганізаційному, міжорганізаційному та організаційно-інституційному рівнях.

Соціальний капітал, як і соціалізація, починаються з виховання людини в сім'ї. На це звертають увагу як вчені, так і політичні діячі. Президент України П. Порошенко в інтерв'ю телеканалам Дніпропетровщини (березень 2019 р.) зазначав: «Українська родина – міцна, вона є опорою, фундаментом українського народу» [24].

Тоталітарні політичні режими ставилися до інституту сім'ї по-іншому. Так, більшовики усвідомлювали, що їхня пропаганда може не сприйматися громадянами через вплив родичів та інших референтних груп. У відомій польській пісні «Bij bolszewika», зокрема, йдеться: «To przecież on braterstwa głosząc hasła / do więzień pcha młodzieży naszej kwiat, / by człowieczeństwo w sercu twoim zgasło, / byś ty nie wiedział, co to znaczy brat» («Але ж він [комуніст], проголошуючи гасла братерства, ув'язнює цвіт нашої молоді, щоб у твоєму серці згасла людяність, і ти не знав, що значить брат») [25]. Таким чином, сімейні цінності були та залишаються потужним ресурсом, який можна використати проти тоталітарного режиму чи спроби його встановити. Отже, неминучою є криза цінностей, що полягає у конфлікті між нав'язуваними та існуючими в суспільстві цінностями.

Дж. Коулман зазначає, що соціальний капітал можна пояснити через його функції. Він включає багато різних складових, які характеризуються двома спільними властивостями: 1) вони складаються з декількох соціальних структур; 2) вони полегшують певні дії учасників усередині структури. Подібно до інших форм капіталу, соціальний капітал є продуктивним. Він сприяє досягненню певних цілей, яких за його відсутності досягти неможливо. Як і людський та фізичний капітал, соціальний ка-

пітал не піддається чіткому визначенню, але може мати специфічні особливості у певних сферах. На відміну від інших форм інтеракції, соціальний капітал властивий структурі зв'язків між учасниками і серед них. Це не залежить ані від самих акторів, ані від засобів виробництва. Більше того, не лише індивіди, а й організації, що переслідують певні цілі, можуть бути акторами (так званий корпоративний актор). Зв'язки всередині корпоративних акторів можуть створювати для них соціальний капітал (найвідомішим прикладом є обмін інформацією, яка дозволяє встановлювати фіксовані ціни у межах однієї галузі).

Ілюструючи феномен соціального капіталу, серед інших прикладів, Дж. Коулман наводить такий. У виданні The International Herald Tribune у 1986 р. було опубліковано статтю про південнокорейських студентів-радикалів. У ній доводилося, що радикальні ідеї проникають у таємні студентські гуртки через молодих людей, які закінчили ті самі школи, мешкали у тих самих кварталах та відвідували одні й ті ж культові споруди. Таким чином, ці студентські гуртки були первинним етапом формування протестного руху. Для того, щоб зберегти таємницю, члени різних гуртків не зустрічаються особисто, але підтримують зв'язок через заздалегідь призначених представників. Описані тут принципи роботи організації активістів, на думку Дж. Коулмана, ілюструють соціальний капітал [26, с. 124—125]. Іншими словами, довіра до посередників уможливлює збереження самої комунікації.

Розглянемо теорію соціальної ідентичності, сформульовану Г. Тайфелем та Дж. Тернером у 1970-х рр. Вони довели, зокрема, що навіть проста категоризація та поділ людей за найбанальнішим критерієм («синя» та «червона» групи) мотивує людей чинити та мислити як членів конкретної групи [27, с. 33—47]. Згідно з цією концепцією, люди зазвичай прагнуть до позитивної соціальної ідентифікації, пов'язаної з членством у групі, та мають від неї користь. Відповідно до цієї теорії, статусні позиції

можуть бути постійними або змінними (особливо в умовах кризи). Дотримуючись цієї логіки, можна зазначити, що протест є способом підвищити статус групи в цілому, особливо якщо низький статус спільноти сприймається її членами як нелегітимний [28, с. 4]. На нашу думку, яскравими прикладами тут є історії боротьби темношкірих проти сегрегації у США та ПАР, а також боротьба індійців проти кастової системи.

Боротьба валлійців проти утисків їхньої мови та культури також була пов'язана з ідентичністю. Мешканці Уельсу розмовляють зовсім іншою мовою – валлійською, яка не схожа на англійську і важко вивчається. У цьому сенсі вони є носіями унікальної кельтської культури. Але британська влада всіляко обмежувала їхнє право на ідентичність – не політичну, а навіть культурну. Школярі з Уельсу, яких помічали за розмовою валлійською мовою, отримували «штрафну табличку» з написом Welsh Not, і ця практика існувала й у XX ст. На знак протесту проти жорстокої асиміляційної політики частина валлійців виїхала в Аргентину, де зберігає власну мову та культуру й до сьогодні.

Важливою науковою проблемою є явище подвійної ідентичності. Останні дослідження з проблем політичної ідентифікації доводять, що люди можуть володіти різними ідентичностями у той самий час. Наприклад, можна бути етнічним поляком з німецьким паспортом, і при цьому ідентифікувати себе як поляка, німця і європейця одночасно. Але ж ці ідентичності можуть суперечити одна одній, і громадяни опиняються під подвійним тиском. Так, Д. Угема і Б. Кландерманс наводять приклади членів профспілки, які, будучи лояльними до керівництва своєї профспілки і солідарними з колегами, беруть участь у страйку і через це вважаються нелояльними до своєї компанії або навіть країни [29, с. 711–712]. Р. Гонсалес і Р. Браун зазначають, що за умов подвійної ідентичності соціальні та політичні ідентифікації особи можуть не заперечувати, а доповнювати одна одну [30,

с. 201–202]. Так, мігранти, що мають подвійну ідентичність (етнічну та громадянську), більш схильні до вуличних протестів від імені своєї групи [31, с. 1356].

Ототожнення себе з певною групою значною мірою збігається з поінформованістю про спільну долю та мету з тими, хто належить до цієї ж категорії. Колективна ідентифікація, особливо її політична форма, активізує прагнення до ефективності групової взаємодії. Член групи відчуває внутрішній обов'язок вчиняти як порядний учасник спільноти [32]. У той час як самоідентифікація трансформується з персональної на соціальну, колективні норми участі та зразки поведінки стають більш виразними; чим більше особа ідентифікує себе з певною групою, тим більшу вагу має груповий стандарт поведінки, і тим більше він перетворюється на «внутрішній обов'язок» вчиняти ті чи інші дії від імені групи. Іншими словами, виникнення стійкої групової ідентифікації можна вважати важливим кроком на шляху формування політичної ідентичності, у тому числі ідентичності в межах протестного руху. Так, акція протесту в аеропорту Шарля де Голля у Парижі (травень 2019 р.) була організована нелегальними мігрантами, які вимагали надати їм легального статусу. При цьому їх підтримували навіть ті, хто вже має такий статус, але все одно вважає себе передусім мігрантом, а не мешканцем Франції.

Громадянин, що має політичну ідентичність, сам стає джерелом суспільних перетворень, тобто зміни є результатом його свідомої активності. На нашу думку, ринкова економіка західного зразка стала каталізатором змін у політиці, яка, як наслідок, перетворюється на бізнес, а «людина політична» – на покупця політичних послуг. Таким чином, громадянин вчиняє згідно із загальноприйнятими правилами «політичного ринку». Виходячи з культурних і соціально-політичних реалій 2010-х рр., обґрунтовано, що політичний ескапізм (від англ. escape – тікати) є рухомим поняттям і проявляється у діях стосовно політичного життя, ухиленні від політичних проблем (психоло-

гічний аспект). Аполітичність громадянина виражається в його незацікавленні політикою, політичними питаннями й повній байдужості до того, що відбувається в країні та за її межами. Наприклад, людина може не пам'ятати прізвище прем'єр-міністра своєї держави, не говорячи вже про її необізнаність щодо подій у Венесуелі чи Сирії. На нашу думку, відмова брати участь у політичному житті, зокрема протестах, є політичним вибором.

Базовою емоцією, яка викликає протестні настрої, можна вважати гнів [33]. Для тих з нас, хто брав участь у протестних акціях чи дивився репортажі про протести у медіа, це не новина. Обурення громадян реальною чи уявною несправедливістю є потужним фактором мобілізації. Емоція гніву, яку переживають члени групи, є важливим мотиватором участі у неконвенційних діях. «День гніву» — саме так назвалися у 2010—2011 рр. акції російських та єгипетських опозиціонерів. У цьому контексті вчені дослідили протестні настрої австралійських аборигенів, які вважали, що біла більшість утискає їхні права [34].

Втім члени групи, що мають переваги, також можуть вважати такий стан речей несправедливим і відчувати провину через це. Гнів, що стосується переваги всередині групи та меншого ступеня провини, видається потенційним предикатом протесту [35]. Люди, що вважають свої групи сильними, з більшою вірогідністю зіштовхнуться з емоціями гніву та бажанням вжити активних заходів. Натомість люди, які вважають свою групу слабкою, скоріш за все, будуть боятися та триматися подалі від груп, з якими вони себе не ідентифікують (out-groups).

Американський дослідник Д. Девіс ще у 1962 р. зазначав, що революції трапляються тоді, коли прийнятний (tolerable) рівень розбіжностей між очікуваннями та реальністю змінюється неприйнятним (intolerable) [36, с. 6]. На думку П. Селле, сама по собі бідність не є причиною політичного протесту. У багатьох бідних країнах люди витрачають усю свою енергію на підтриман-

ня принаймні найнижчого рівня задоволення базових потреб, і не мають змоги брати участь у будь-якій діяльності, не пов'язаній з виживанням [37, с. 374]. Таким чином, спостерігаємо дещо парадоксальну тенденцію: революцію можуть розпочати як відносно бідні, так і відносно багаті. Необхідною умовою успіху протесту має стати об'єднання зусиль усіх, хто невдоволений поточним станом речей, навіть попри різне соціальне походження.

Повертаючись до проблеми соціального капіталу, звернемося до ідей Пайвена і Клоуарда, які у 1970-х рр. підкреслювали неможливість ефективної соціальної організації бідних верств населення у США [38]. Польський дипломат М. Зюлковський включає до соціального капіталу дві складові: 1) власне впливи, зв'язки і обізнаність кожного члена суспільства, які він може трактувати (за певних умов) як свій внесок в існуючі суспільні мережі чи навіть як звичайну торговельну пропозицію, яка має свою усталену ціну і ясно окреслені умови продажу (лобізм); 2) внутрішньогрупову лояльність, солідарність та довіру. Як певний підтип соціального капіталу можна вважати капітал політичний. Його можна розуміти як сукупність індивідуальних рис людини, набутих у результаті попередньої участі у політиці, завдяки якій вона отримує винагороду у вигляді перебування у складі владної еліти чи обрання на вищі позиції у владі [39, с. 10].

Українські дослідники Б. Буркинський та В. Горячук пропонують розглядати соціальний капітал у двох аспектах: як ресурс та як інституційне середовище. Відповідно, соціальний капітал у ресурсному вимірі можна розуміти як сукупність реальних або потенційних ресурсів, які пов'язані з наявністю сформованої мережі відносин знайомства, довіри та визнання. Підкреслимо, що ця мережа забезпечує своїм членам підтримку у вигляді колективного капіталу. Представляючи соціальний капітал як інституційне середовище, дослідники окреслюють його

як сукупність діючих формальних та неформальних норм та організацій, які дозволяють соціальним групам та суспільству в цілому організувати своїх членів для вирішення спільних економічних (на основі ефективного використання ресурсів) та соціальних (на основі соціальної справедливості) завдань [40, с. 69].

На наш погляд, результатами процесу накопичення соціального капіталу є: 1) розвинена громадська свідомість, яка породжує високий рівень громадсько-політичної участі; 2) участь громадян в управлінні державою; 3) державна влада, що реагує на потреби та інтереси суспільства; 4) прискорений соціально-економічний, політичний розвиток [41]. Часто на місцевому рівні ці процеси є більш помітними, ніж на національному: так, після перемоги альянсу «Мій крок» у Вірменії у 2018 р. представник цього руху на виборах мера Єревана отримав більший відсоток голосів виборців, ніж весь альянс на парламентських виборах.

Російська дослідниця І.Н. Дементьєва визначає як головну ознаку соціального капіталу «здатність тієї чи іншої групи до спільних дій заради спільних інтересів» [42, с. 105]. З цієї точки зору однією з форм проявів соціального капіталу, безумовно, є політичний протест.

Н. Левчук вважає соціальний капітал тією інтегральною якісною характеристикою, що відображає потенціал соціальної взаємодії, довіри та згуртованості. Іншими словами, соціальний капітал, представлений у вигляді норм та традицій суспільної солідарності та розгалуженої мережі громадянської участі, є важливою детермінантою успішного суспільного розвитку [43, с. 47]. Важливими складовими соціального капіталу є взаємна довіра громадян, соціальні мережі та спільні норми і цінності. Як свідчить світовий досвід, кризи цінностей істотно знижують рівень суспільної довіри.

Як правило, показники соціального капіталу зводяться до здатності громадян створювати стійкі, прозорі та ефективні об’єднання, підтримки рівня довіри один до

одного та до інституцій і норм, якості соціальних зв'язків у суспільстві [44, с. 54]. В. Єлагін підкреслює, що якщо фізичний капітал можна відчути, позаяк він уречевлений, то людський капітал не такий експліцитний, оскільки він втілюється в навичках та знаннях, а також поінформованості. Більше того, соціальний капітал ще менш відчутний через те, що він втілюється у взаємовідносинах [45]. Він є імпліцитно присутнім у будь-яких взаєминах між людьми. Ю. Савко наголошує, що соціальний капітал є передумовою протестної політики у разі незадоволення діями політиків і функціонування політичних інститутів [46, с. 157]. Логіка протестувальників є такою: ми не довіряємо владі, але ж для того, щоб піти на протести, ми маємо довіряти лідерам опозиції чи тим, хто ці протести організовує.

О. Шуба вважає, що найважчими соціальними наслідками незадоволення потреб є посилення дезінтеграції у суспільстві, яке зумовлює агресію і нестабільність, активізацію аномії (масової девіантної поведінки), що проявляється переважно серед молоді. Адже саме молодь стикається з невідповідністю реальності своїм очікуванням: не вдається отримати бажану освіту, знайти гідну роботу, придбати житло чи автомобіль. Зростання потенціалу протестної поведінки, розрив соціальної тканини і відчуження населення – це дуже небезпечно [47, с. 145]. Україна в міжнародному порівнянні має найгірші результати за показниками довіри, незалежності судової системи, ефективності правової системи під час врегулювання суперечок, надійності роботи правоохоронних органів, хабарництва та фаворитизму в рішеннях чиновників, – саме такі висновки формулює О. Єрмакова [48, с. 92].

Концепт соціального капіталу успішно втілюється у феномені соціальних медіа, які можуть бути задіяні для відновлення чи формування довіри, агрегування вимог транспарентності (прозорості) дій органів влади та врахування потреб різних суспільних груп у процесі фор-

мулювання й прийняття політичних рішень і, головним чином, для широкого ознайомлення громадськості з проявами корупції на всіх рівнях. Наприклад, корупційні скандали в Україні, зокрема розслідування сайту Bihus.info, значно знизили рівень довіри до діючої влади у 2019 р.

В основу цих можливостей, за словами Б.Я. Вахули, покладено соціальний протест проти порушення прав людини, який за допомогою соціального капіталу може бути чітко сформульованим, скерованим проти конкретних осіб чи інститутів і передбачає зростання ступеня соціальної солідарності [49, с. 36]. Соціальні медіа відіграли ключову роль у становленні руху «Мій крок», який привів до зміни влади у Вірменії у 2018 р.

Отже, можна зробити висновок, що проблема соціального капіталу як фактора формування політичного протесту має декілька вимірів. Психологічний вимір полягає у тому, що люди, по-перше, відчувають відносну депривацію, отже, це, спонукає їх до протестів. По-друге, людині властиво відчувати себе членом певної спільноти, у тому числі тоді, коли остання бере участь у боротьбі проти іншої спільноти (зокрема це стосується протесту). Крім того, у групі посилюються ті емоції, які кожна людина переживає сама по собі (гнів, страх). Соціальний вимір полягає у наявності в кожної людини соціального статусу, який складається з безлічі соціальних ролей, виконуваних нею. Ідентифікація людини з певною спільнотою, відповідність її поведінки очікуванням оточуючих сприяють соціальній стабілізації. І, навпаки, різкий дисонанс між очікуваннями та реальною поведінкою суб'єкта є фактором формування та кристалізації протестних рухів. Нарешті, політичний вимір полягає у створенні політичних структур, які мають на меті реалізацію протестних настроїв громадян, переведення абстрактного невдоволення у конкретні політичні дії. Цей вимір соціального капіталу і може бути предметом подальших досліджень.

4.3. Комунікативний фактор динамізації протестного руху

Політична комунікація відбувається у сфері владно-управлінських відносин, вона прямо чи опосередковано пов'язана з питаннями влади. Іншими словами, політична комунікація охоплює обмін інформацією з цілеспрямованим передаванням та прийомом інформації, без якої неможливе функціонування політичної системи. В ідеалі всі учасники політичної комунікації мають бути повністю рівноправними в діалозі. Втім, за словами Ю. Харченко, «під впливом глобалізаційних факторів «соціальне», постійно трансформуючись, стає все більш топологічним, а його зовнішні і внутрішні характеристики суттєво залежать від якісних світоглядних установок людства» [50, с. 93].

Важливим у політичній комунікації засобом є мережа Інтернет. Сучасний веб-текст ілюструє не лише рівень розвитку технологій, а й характер змін у суспільстві, оперативно реалізуючи комунікативні можливості суб'єктів політики, діагностуючи трансформації у політичній комунікації. Іншими словами, Інтернет увірвався на той простір, який раніше беззастережно контролювало телебачення.

Аналіз блогерської політичної мови з точки зору властивої їй оперативності та інтерактивності вважається продуктивним, оскільки дозволяє переосмислити поточні політичні події в країні та світі. Можна погодитися з білоруською дослідницею М. Цибульською в тому, що способи інтерактивної взаємодії «потрібно розглядати з двох боків: у нашому випадку варто говорити про використання мовленнєвого інструментарію як способу впливу на громадську свідомість, а також про прояви мисленнєво-мовленнєвих процесів у дискурсі ЗМІ» [51, с. 216]. Політичні інтернет-комунікації постають інноваційним фактором впливу на сучасні політичні процеси. Їх інноваційність вбачаємо у новій комбінації політичних комунікацій, що робить їх якісно відмінними від уже існую-

чих традиційних форм [52, с. 123]. Специфічний сплав раціонального й емоційного; систематизованого й безсистемного в системі відносин «людина – інтернет-простір – суспільство» – усе це детермінує політичну комунікацію сьогодні [53, с. 253].

Попри свою двовимірність – інституційний (традиційний) й віртуальний (симулятивний) – політика є синхронною і характеризується «присутністю» людини в ній. У цьому контексті слід розглядати проблему політичної людини як «е-людини» та віртуальної політики, яка має позитивні (доступність часова й просторова, сприятливе середовище політичної комунікації, широка мережа учасників, «наближена» до людини) й негативні аспекти (часткова обмеженість зворотного зв'язку, симуляція політичної активності і дій, замикання у світі вторинних зображень, об'єктивність інформації та її якість не перевірена) [54, с. 13].

Інформаційна політика, що поширена в Україні, базована на односторонньому механізмі передавання інформації з боку органів державної влади про прийняті рішення (не повною мірою) при недосконалості зворотного зв'язку. Тобто це свого роду неорадянський директивний стиль інформування. «Такий стан речей призводить до нерозуміння українським суспільством тих процесів, що відбуваються у державі, а відтак до відсутності з його боку підтримки як загального курсу державної політики, так і механізмів її імплементації», – вказує В. Конах [55, с. 274].

Однією з критичних умов для забезпечення політичної стабільності та інформаційної безпеки держави є наявність розвиненої комунікаційної інфраструктури та активне її використання в державно-політичному управлінні. За відсутності такої інфраструктури і навичок її використання для роз'яснювальної роботи з громадянами будь-яка влада піддає себе ризику втрати контролю над своїм інформаційним простором, що в умовах глобалізації є небезпечним. Ми добре пам'ятаємо, яким чином закінчилася інформа-

ційна атака в Руанді в 1994 р.: за лічені тижні через заклики до геноциду було знищено сотні тисяч людей.

Крім того, неефективність комунікації з цільовими аудиторіями часто є однією з причин низької ефективності політичного управління в цілому, супротиву великих соціальних груп курсу реформ [56, с. 15]. Криза виконавчої влади значною мірою пов'язана з кризою політичної комунікації: влада має ресурси впливу, але не знає, що з ними робити.

Не варто перебільшувати роль соціальних мереж. Їх недоліками є: 1) свідоме перекручування інформації (учасники спілкування не можуть, а іноді й не бажають перевіряти її істинність); 2) імітація наявності групи однодумців (часто на акцію погоджується прийти набагато більше людей, ніж реально приходить); 3) надвелика кількість інформації, що шкодить безпеці (заклики до насильства, недостовірна інформація, опубліковані без дозволу приватні дані тощо) [57, с. 268]. Так, на початку збройного конфлікту на сході України у 2014 р. користувачі часто публікували інформацію про дії української армії, навіть не бажаючи заподіяти шкоди військовим.

Небачені раніше масштаби створення мультимедійного контенту роблять неможливим приховування інформації про протестні акції. Так, приблизно половина опитаних учасників подій «Арабської весни» у Єгипті активно документувала та поширювала інформацію. Відповідно, тисячі людей виконували функції громадських журналістів (citizen journalists) [5, с. 376]. Так, соцмережею Facebook у Тунісі користувалися 98,5% респондентів, Youtube – 46,3, Twitter – 44,0% [58, с. 12]. А влада Ісламської Республіки Іран вдалася до масштабних блокувань інтернет-ресурсів наприкінці грудня 2017 р., коли в країні відбувалися масові протести з людськими жертвами.

Інтелігенція та інтелектуали, які ведуть полеміку в інформаційно-комунікаційному просторі, являють собою гетерогенну групу, і розбіжності в ідеологічних поглядах (а отже, і протест проти «неправильної» позиції політич-

ної еліти) є одним з яскравих проявів політичного плюралізму. Отже, не варто шукати «деструктивних умислів у носіїв протилежних поглядів і тим паче намагатися їх регламентувати» [59]. Утім, на думку Л. Фадєєвої, «методика ведення дискусії і особливо впливу на громадськість має піддаватися регулюванню» [60, с. 306]. Погодимося, що неконтрольовані інформаційні потоки часто призводять до тяжких наслідків, що буде продемонстровано нижче.

Втім, засіб, який використовують протестувальники, може бути використаний і з деструктивною метою – посіяти паніку, безчинства та розгул криміналу. Саме це можна було спостерігати під час подій 2011 р. у Великій Британії, коли учасники акцій використали Facebook, Twitter та месенджери для організації та координації масових безладів. Протягом кількох днів на вулицях Лондона, Манчестера, Бірмінгема та інших міст бунтарі палили автомобілі та грабували крамниці. Голова уряду поставив питання, чи є правові підстави призупинити цей вид комунікації, якщо є неспростовні докази, що в такий спосіб плануються безчинства, хаос та кримінал. Таким чином, було створено передумови для вдосконалення законодавства і посилення політичного та правового контролю над комунікативною сферою [61, с. 49]. Подібним чином поводилися і протестувальники, які захищали пам'ятник «Бронзовий солдат» у Таллінні. Тоді частина проросійсько налаштованих громадян Естонії за підтримки громадян Росії влаштували масовий безлад у центрі міста. Зазначимо, що це сталося в далекому 2007 р., ще до грузинсько-російської війни, коли мережа Інтернет не була настільки поширена, а зовнішня політика Росії не була настільки експансіоністською.

Сучасні англомовні дослідники підкреслюють небезпеку «автоматизації» політичного життя у віртуальному просторі. Так, у 2016 р. у журналі International Journal of Communication було опубліковано статтю С. Вуллі та Ф. Говарда, у якій йшлося, зокрема, про те, що

«комп'ютеризована пропаганда стає одним з найвпливовіших факторів інновацій у комп'ютерних науках та інженерії. Таким чином, створення ефективних шляхів побудови інноваційних мереж розробки ботів і акумуляція знань про політизовані алгоритмічні системи є важливими для збереження цінності соціальних медіа для суспільства» [62, с. 4886]. У цьому контексті (для порівняння пострадянського і західного просторів) цікавою є думка громадян Білорусі: 49,9% громадян цієї держави вважають, що необхідно обмежувати доступ до сайтів опозиції [63, с. 84]. Отже, наші сусіди готові пожертвувати свободою слова заради безпеки. Але чи гарантує такий контроль безпеку? Вона все одно залишається примарною, але порушення прав людини, зокрема на свободу слова, думки та зборів, є цілком реальними.

Соціальні мережі, таким чином, виникають як ресурс, що створює або може створювати різні види «collective experiences» (соціального досвіду), що є необхідною умовою успішного формування протестних рухів. Молоді люди, що виросли разом з цифровими медіа, надають перевагу «новим формам громадянської участі» [64].

На думку російського політолога В. Пєтухова, причиною зростання позаінституційних форм участі молоді є властива їй гостра реакція на несправедливість та несвободу. Це наочно спостерігається у пострадянських країнах, де молодь не може знайти гідну роботу, а оплата праці молодої людини з вищою освітою є меншою, ніж у людей без кваліфікації. Можливостей відстоювати свої права та інтереси через легальні інститути стає все менше, а політична журналістика є надто ангажованою, і висловити свою думку за допомогою ЗМІ складно. У Росії спостерігається глибокий розрив між громадськістю та державною бюрократією і формальними інститутами з їх ієрархією та обмеженою громадською участю [65, с. 61]. Популярність відеоблогу опозиціонера О. Навального, відстороненого від участі у виборах президента, і навіть його імпровізоване привітання з Новим 2018 ро-

ком є свідченням цього. Українська політична система є набагато динамічнішою і сприятливішою для законного вираження протесту, але це не більше ніж «демократія за замовчуванням», тобто диктатура в Україні не встановилася лише через неможливість жодної з олігархічних груп узурпувати владу.

Незважаючи на широкі можливості Інтернету, активісти соціальних мереж залучають і традиційні способи поширення інформації про протестні акції. При цьому технологічність політичного протесту посилюється використанням символів, музики, пісень, гасел, міфів тощо [66, с. 9]. Тобто триває ритуалізація політики.

Згідно з останніми дослідженнями, молоді громадяни Чилі не проявляють сильного інтересу до традиційної політики, і це знаходить прояв у їх низькій явці на вибори. Це при тому, що після відставки А. Піночета минуло вже три десятиліття. У той же час вони активно використовують соціальні медіа для організації протестних акцій. Вже давно існує припущення щодо позитивної кореляції між використанням Facebook та протестною поведінкою: користувачі частіше відвідують колективні акції, є більш обізнаними з поточною інформацією, здатні оперативно обмінюватися нею та формувати власну позицію стосовно соціально-політичних питань, а також конструювати спільну ідентичність. Чилійські вчені доходять цікавого висновку: Facebook посилює протестні настрої тих молодих людей, які використовують соціальну мережу для отримання новин та соціалізації з однолітками, але не тих, хто використовує її для вираження власної думки [67, с. 310]. «Люди виглядають з вікон, сперечаються за філіжанкою кави, створюючи чи знищуючи репутацію знайомих. Інтернет – це найбільша мережа поєднаних містечок, яка коли-небудь існувала», – таку думку знаходимо у польських авторів [68, с. 70].

Цікавим є приклад Венесуели, де із січня 2019 р. триває системна політична криза. Протести охопили всю країну, і на початку березня 2019 р. значна частина Ве-

несуели, зокрема столиця, м. Каракас, залишилася без електропостачання. Чинний президент Н. Мадуро та самопроголошений (і підтриманий Заходом) президент Х. Гуайдо влаштували суперечку в Twitter . Н. Мадуро писав: «Я повністю підтримую співробітників Національної системи електропостачання, які напружено працюють над відновленням подачі електроенергії. Я захоплююсь народом Венесуели, який чинить опір новій атаці ворогів Батьківщини. Ми переможемо». Його опонент Х. Гуайдо відповів: «Саботаж полягає в корупції, у неможливості провести вибори, у блокуванні ввезення продуктів харчування та ліків до країни. Весь саботаж проводиться узурпатором, а страждає від цього народ Венесуели» [69].

Відомо, що терористичні угруповання можуть користуватися соціальними мережами для координації власної діяльності. Соціальні мережі також можуть бути використані й для поширення дезінформації. Разом з тим соціальні Інтернет-мережі можуть бути використані для запобігання злочинності та проведення аналітичних кримінологічних досліджень. У відкритій доповіді американського аналітичного центру RAND (Research and Development) зазначено, що аналіз соціальних мереж має великий потенціал використання в інформаційних операціях американськими військовими, оскільки дає змогу дослідити ставлення, світогляд та спілкування широкого кола осіб. Наприклад, контент-аналіз може бути використаний для пошуку осіб у процесі радикалізації, оцінити ступінь підтримки екстремістських поглядів у певній групі. Геокодовані пости можуть доповнити аналіз та допомогти оцінити географію поширення певних груп чи ідей [70, с. 239].

Політичне життя 2010-х рр. дало відповідь на протестні настрої громадян у вигляді політейнменту. Поняття «політейнмент» походить від англійських слів «політика» (politics) і «розвага» (entertainment) та позначає явище перетворення сприйняття сфери політики на задоволення і розвагу, на приємне проведення часу за рахунок за-

лучення компонентів театру, шоу, драми в політичний процес або політичними акторами, що намагаються сподобатися виборцям, або керівниками мас-медіа, що прагнуть до залучення та утримання уваги аудиторії. Це явище О.Ю. Висоцький поділяє на дві основні взаємопов'язані форми: розважальну політику (entertaining politics) і політичну розвагу (political entertainment). Політейнмент як розважальна політика є результатом медіатизації та професіоналізації політики, що характерно для сучасних демократій. Політичні актори прагнуть слідувати логіці діяльності мас-медіа та телевізійним форматам, щоб мати можливість розширення впливу на громадську думку з метою зміцнення та залучення більшої соціальної підтримки. Розважальна політика служить посиленню іміджів політиків і партій, а також просуванню політичних ідей і тем, сприяючи схваленню публікою тих чи інших рішень, що іноді суперечать інтересам громадської більшості. Щоб захопити увагу глядачів, політичні актори вдаються до інсценування політичних подій, театралізації заходів, пов'язаних з роботою різних органів влади, повторення ефектних гасел, які фіксують прагнення подолати існуючу або уявну соціальну або національну несправедливість, використання вдалих словесних штампів, що створюють у реципієнта смислові дороговкази-якорі для інтерпретації соціально-політичної реальності. Звичною стала поява політиків на різних ток-шоу. Розважальна політика через те, що змушує реципієнтів ідентифікувати себе з політичними персонажами і співпереживати їм, домагається залучення навіть таких представників суспільства, які мало цікавляться політикою. Таким чином, розважальний компонент політики відіграє роль технології, яка залучає соціальну підтримку за рахунок спирання на емоційно-чуттєву сферу індивіда і звуження частки раціонально-логічної аргументації при формальній її наявності [71, с. 131]. Мова політичного діяча в розважальному форматі імітує раціонально-логічну аргументацію, апелюючи до почуттів.

Вибори Президента України 2019 р. стали яскравим прикладом мобілізації громадян на ті чи інші дії за допомогою політейнменту. Так, кандидату В. Зеленському вдалося нав'язати своєму опонентові П. Порошенку «медичний дискурс»: він вимагав від чинного голови держави аналізів на вміст наркотиків. Відповідно, команди та прибічники кожного з кандидатів звинувачували опонентів у недостовірності аналізів, а отже, і у вживанні психоактивних речовин. В. Зеленський, який багато років є комедійним актором, довів загальновідому істину, що від великого до смішного – один крок. Замість програм кандидатів виборці дедалі більше обговорювали стан їхнього здоров'я. Слід також зазначити, що деякі виборці голосували не стільки за реального В. Зеленського, скільки за його персонажа В. Голобородька, якого актор зіграв у сатиричному серіалі «Слуга народу», створивши образ ідеального президента, який відмовляється від усіх привілеїв та карає корупціонерів. Погоджуючись з тезою Г. Щедрової, зазначимо, що причиною такого вибору було тривале перебування суспільства в стані політичної депресії і соціальної відчуженості від влади та політичних процесів, які сприймаються як дещо ганебне та корумповане [72, с. 93]. Яскравим свідченням корумпованості політиків «традиційного» типу стали журналістські розслідування групи Bihus.info. Матеріали стали каталізатором стрімкого падіння рейтингу чинного президента та мотивом акцій протесту в різних містах України [73, с. 154]. Але новому главі держави потрібно бути уважним: протестувальники неодмінно мобілізуються й проти нього, якщо вирішать, що він не виправдовує їхніх сподівань.

Повертаючись до феномену політейнменту, зазначимо, що рішення приймаються виборцями не в результаті серйозних роздумів з політичних питань, а внаслідок впливу позитивних чи негативних емоцій, закріплених у їхній свідомості в персоналізованій формі. Таким чином, технологія політейнменту, що безпосередньо працює на емоційному рівні сприйняття, є одним з найбільш ефек-

тивних засобів формування громадської думки як на рівні уявлень, переконань, настанов, так і на рівні цінностей та стереотипів. Це ще раз підтверджує нашу тезу про те, що ім'я героя не обов'язково може бути відомим або правдивим [74, с. 36]. У пресі політейнмент проявляється в домінуванні крикливих, скандальних заголовків [75, с. 115].

Отже, можна дійти висновку, що формування та перебіг політичного протесту як форми участі громадян у політиці нерозривно пов'язане із засобами масової комунікації. Лише постійний зв'язок між організаторами та учасниками забезпечує ефективність протестних дій. Засоби масової комунікації здатні інтенсифікувати перебіг політичного протесту, у чому ми переконалися, проаналізувавши приклади Чилі, Великої Британії, Росії, Ірану та арабських країн. Перспективою подальших досліджень у цій площині може стати дослідження конкретних мовних засобів нейтралізації або ж, навпаки, ескалації політичного напруження в контексті політичного протесту.

Висновки до четвертого розділу

Мобілізація учасників політичних протестів в умовах кризи може відбуватися як конструктивна або як вимушена. Дослідники розрізняють фізичну та цифрову мобілізацію, причому остання відіграє у кризових умовах все більшу роль. Міське середовище також істотно впливає на характер мобілізації та участі громадян у протестах. Акції протесту навіть самі по собі сприяють формуванню ідентичності їх учасників. В останні роки значної ролі набувають ритуалізація та символізація політичного протесту. Символ допомагає відрізнити «своїх» від «чужих» в умовах, коли традиційна політична ідентичність зіштовхнулася з кризою.

Важливою в умовах кризи та конфлікту є проблема соціального капіталу як фактора формування політичного протесту. Ідентифікація людини з певною групою, відповідність її поведінки очікуванням інших громадян

сприяють соціальній стабілізації. Політичний вимір соціального капіталу полягає у створенні політичних структур, які мають на меті реалізацію протестних настроїв громадян, переведення абстрактного невдоволення в конкретні політичні дії. Важливим аспектом посилення соціального капіталу в умовах кризи є долучення відомих осіб до участі або підтримки протестів.

Засоби масової комунікації в умовах кризи мають амбівалентний статус. З одного боку, вони допомагають громадянам отримати інформацію щодо актуальних подій, а з іншого – відверто маніпулюють громадською думкою. Засоби масової комунікації здатні інтенсифікувати перебіг політичного протесту, і це ми наочно побачили на прикладах «Арабської весни», Революції Гідності, а також подій у Венесуелі та інших країнах світу. «Жовті жилети» є прикладом протестної акції безлідерського типу. При цьому звичайні засоби роботи опозиції пов'язані з особистими зустрічами, не зникають.

На нашу думку, усі проблеми, пов'язані з участю громадян у протестах в умовах політичної кризи, слід вирішувати комплексно та з урахуванням наукового інструментарію. Адже рівень розвитку політичної науки та світовий досвід можуть сприяти конструктивному вирішенню будь-якого конфлікту, якщо його учасники готові до переговорного процесу та інших форм досягнення порозуміння. Приклад Вірменії 2018 р. є наочним доказом можливості зміни влади мирним шляхом у пострадянських умовах.

Список використаної літератури

1. Мазур Г.О. Політична участь в Україні: сучасна характеристика і тенденції реалізації / Г.О. Мазур // Грані. – 2014. – № 5 (109). – С. 177–181.

2. Яницкий О.Н. Массовая мобилизация: проблемы теории / О.Н. Яницкий / Социологические исследования. – 2012. – № 6. – С. 3–12.

3. Tarrow S. Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics / S. Tarrow. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 328 p.

4. Бондаренко О.І. Соціальний контекст дезінтеграційної регіоналізації в країнах ЄС / О.І. Бондаренко // Гілея. – 2018. – Вип. – 136. – С. 243–247.

5. Ставченко С.В. Індикатори кризових явищ як інструмент діагностики політичної кризи / С.В. Ставченко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2016. – № 3 (30). – С. 264–267.

6. Радина Н.К. Цифровая политическая мобилизация онлайн-комментаторов материалов СМИ о политике и международных отношениях / Н.К. Радина // Полис. Политические исследования. – 2018. – № 2. – С. 115–129.

7. Van Deth J.W. A Conceptual Map of Political Participation / J.W. Van Deth // Acta Politico. – 2014. – Vol. 49. – P. 349–367.

8. Ямельницький О. Видова специфіка політичної мобілізації / О. Ямельницький // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2015. – Вип. 27. – С. 75–81.

9. Вахула Б.Я. Соціальні медіа як механізм політичної мобілізації в сучасному українському суспільстві: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Б.Я. Вахула; Харк. нац. ун-т ім. Каразіна. – Харків, 2016. – 18 с.

10. Лобанова О.Ю. Политическая мобилизация в городской среде: автореферат дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / О.Ю. Лобанова; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – Москва, 2015. – 21 с.

11. Медведева Е. Освещение протестного движения в России в средствах массовой информации / Е. Медведева // Вестник Пермского университета. Серия «Политология». – 2015. – Вып. 1. – С. 168–177.

12. Кремень Т.В. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі: монографія / Т.В. Кремень. – К.: Грамота, 2013. – 256 с.

13. Onuch O. Why did they join en masse? Understanding ordinary Ukrainians' participation in mass-mobilisation in 2004 / O. Onuch // New Ukraine. – 2011. – № 11. – P. 89–105.

14. Мацієвський Ю. Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники взаємодії / Ю. Мацієвський, В. Ковалко // Острог: Національний університет «Острозька академія», 2015. – 27 с.

15. Rucht D. Mobilization Against Refugees and Asylum Seekers in Germany: A Social Movement Perspective. Protest Movements in Asylum and Deportation / D. Rucht – Vienna: University of Vienna, 2018. – P. 225–245.

16. Grabow K. PEGIDA and the Alternative fьr Deutschland: two sides of the same coin? / K. Grabow // European View. – 2016. – Vol. 15, issue 2. – P. 173–181.

17. Macała J.E. PEGIDA – polityczny ruch protestu / J.E. Macała // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia. – 2017. – Vol. 24, no. 2. – S. 155–171.

18. Bielański S. Koncepcja Padanii na przełomie XX i XXI wieku / S. Bielański // Przegląd Geopolityczny. – 2016. – 18 – S. 9–18.

19. Тарнавський О.Р. Проблемні аспекти й перспективи розвитку сучасних типологій євроскептицизму / О.Р. Тарнавський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2017. – № 3–4. – С. 34–39.

20. Барабанов О.Н. Евроскептицизм в Италии: эволюция политической программы «Лиги Севера» / О.Н. Барабанов, М.О. Шибкова // Вестник МГИМО-Университета. – 2015. – № 5 (44). – С. 99–107.

21. Europe's Contending Identities: Supranationalism, Ethnoregionalism, Religion and New Nationalism / eds A.C. Gould, A.M. Messina – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 301 p.

22. Декрет Сальвини: Италия упрощает депортацию мигрантов [Електронний ресурс] / BBC News. – Режим доступу: https://www.bbc.com/russian/features-45634022

23. Италия работает над отменой антироссийских санкций [Електронний ресурс] / Корреспоендент. – Режим

доступу: https://korrespondent.net/world/4073556-ytalyia-rabotaet-nad-otmenoi-antyrossyiskykh-sanktsyi

24. Интервью Президента Украины Петра Порошенко региональным каналам Днепропетровщины [Електронний ресурс] / 34 телеканал. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=qHZgGXPirBk&fbclid=IwAR0WZ7EWpJGWO6odcz2lgsA2BoXPDr0u8eqIKQeFFH_-NMlIIglNYwAz-BM

25. Bij Bolszewika [Електронний ресурс] / Polish Eagle. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=eQdiSpA8h60

26. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.

27. Tajfel H. An integrative theory of intergroup conflict / H. Tajfel, J.C. Turner // The Social Psychology of Intergroup Relations. – Chicago, IL, Nelson-Hall_ 1979. – P. 33–47.

28. Van Stekelenburg J. The social psychology of protest [Електронний ресурс] / J. van Stekelenburg, B. Klandermans // Current Sociology. – 2013. – Vol. 61, issue 5–6. – Режим доступу: http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0011392113479314

29. Oegema D. Why social movement sympathizers don't participate: Erosion and nonconversion of support / D. Oegema, B. Klandermans // American Sociological Review. – 1994. – Vol. 59 (5). – P. 703–722.

30. Gonzбlez R. Generalization of positive attitudes as a function of subgroup and superordinate group identifications in intergroup contact / R. Gonzбlez, R. Brown // European Journal of Social Psychology. – 2003. – Vol. 33. – P. 195–214.

31. Simon B. Identity and politicization among Turkish migrants in Germany: The role of dual identification / B. Simon, D. Ruhs // Journal of Personality and Social Psychology. – 2008. – Vol. 95 (6). – P. 1354–1366.

32. Stьrmer S. The dual-pathway model of social movement participation: The case of the Fat Acceptance Movement / S. Stьrmer, B. Simon, M. Loewy, H. Jцrger // Social Psychology Quarterly. – 2003. – Vol. 66 (1). – P. 71–82.

33. Leach C.W. Anger and guilt about in-group advantage explain the willingness for political action / C.W. Leach, A. Iyer, A. Pedersen // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2006. – Vol. 32. – P. 1232–1245.

34. Fischer A. Beat them or ban them: The characteristics and social functions of anger and contempt / A. Fischer, I. Roseman // Journal of Personality and Social Psychology. – 2007. – Vol. 93. – P. 103–115.

35. Wright S.C. The relationship of perceptions and emotions to behavior in the face of collective inequality / S.C. Wright, D.M. Taylor, F.M. Moghaddam // Social Justice Research. – 1990. – Vol. 4 (3). – P. 229–250.

36. Davies J.C. Toward a Theory of Revolution / C.J. Davies // American Sociological Review. – 1962. – Vol. 27, no. 1. – P. 5–19.

37. Теория и методы в современной политической науке / под ред. С. Ларсена. – М.: РОССПЭН, 2009. – 751 с.

38. Piven F.F. Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail / F.F. Piven, R.A. Cloward. – New York: Pantheon Books, 1977. – 381 p.

39. Ziółkowski M. Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim [Social, cultural and material capital and its mutual conversion in contemporary Polish society] / M. Ziółkowski // Studia Edukacyjne. – 2012. – No. 22. – S. 7–27.

40. Буркинский Б.В. Социальный капитал: сущность, источники и структура, оценка / Б.В. Буркинский, В.Ф. Горячук // Экономика Украины. – 2013. – № 1 (606). – С. 67–80.

41. Бондаренко М.Ю. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс] / М.Ю. Бондаренко. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Bondarenko.pdf

42. Дементьева И.Н. Потенциал протеста как форма проявления социального капитала / И.Н. Дементьева // Проблемы развития территории. – 2012. – Вып. 6 (62). – С. 104–114.

43. Левчук Н.М. Соціальний капітал та здоров'я населення в Україні / Н.М. Левчук // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1. – С. 47–56.

44. Варинський В.О. Політичний механізм активізації соціального капіталу: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Варинський Владислав Олександрович. – Одеса, 2015. – 210 с.

45. Єлагін В.П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави [Електронний ресурс] / В.П. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf

46. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь / Ю. Савко // Вісник Львів. ун-ту. Серія: «Філософські науки». – 2002. – Вип. 4. – С. 151–158.

47. Шуба О. Проблеми соціальної нерівності в Україні в контексті соціальної безпеки / О. Шуба // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5. – С. 143–146.

48. Єрмакова О.А. Соціальний капітал як важливий фактор економічного розвитку України та її регіонів / О.А. Єрмакова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми економіки та управління: збірник наукових праць. – 2016. – № 847. – С. 88–96.

49. Вахула Б.Я. Соціальні медіа як механізм протестної мобілізації в сучасному українському суспільстві / Б.Я. Вахула // Український соціум. – 2015. – Вип. 1 (52). – С. 34–43.

50. Харченко Ю.В. Політична комунікація у ноосферному вимірі / Ю.В. Харченко // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – 2016. – № 1 (23). – С. 92–95.

51. Цыбульская М. Журналістыка ў новай парадыгме камунікацыі: тыпалагічныя і індывідуальныя мадыфікацыі ў дыскурсе беларускіх СМІ / М. Цыбульская // Український інформаційний простір: Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / гол. редактор М.С. Тимошик. Ч. 3. – К.: КНУКіМ, 2014. – С. 213–220.

52. Михальчук С.О. Інноваційний характер впливу Інтернет-комунікацій на політичні процеси сучасності / С.О. Михальчук // Грані. – 2015. – № 1 (117). – С. 119–124.

53. Лазаренко Н.І. Комунікація в Інтернет-просторі: психологічний аспект / Н.І. Лазаренко, А.М. Коломієць,

О.М. Паламарчук // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2018. – Т. 65. – № 3. – С. 249–261.

54. Леськів М.Є. Принципи концептуалізації поняття «людина політична» в сучасній політичній науці: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / М.Є. Леськів. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2018. – 19 с.

55. Конах В.К. Комунікаційна взаємодія між владою та суспільством в Україні: проблеми та напрями їх вирішення / В.К. Конах // Гілея. – 2015. – Вип. 100. – С. 273–277.

56. Володенков С.В. Современная коммуникация как основа эффективности политической кампании / С.В. Володенков // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2010. – № 1. – С. 14–28.

57. Ключник Р.М. Політичний протест: комунікативні фактори інтенсифікації / Р.М. Ключник // Гілея. – 2018. – Вип. 129. – С. 267–269.

58. Tufekci Z. Social Media and the Decision to Participate in Political Protest: Observations From Tahrir Square / Z. Tufekci, Ch. Wilson // Journal of Communication. – 2012. – Vol. 62. – P. 363–379.

59. Breuer A. The Role of Social Media in Mobilizing Political Protest / A. Breuer. – Bonn, 2012. – 47 p.

60. Фадеева Л.А. Национализм vs глобализм в интеллектуальном дискурсе / Л.А. Фадеева // Вестник Удмуртского университета. Социология. Политология. Международные отношения. – 2017. – Т. 1, вып. 3. – С. 302–308.

61. Хахалкина Е.В. Иммиграционная политика Д. Кэмерона (2010–2015 гг.) / Е.В. Хахалкина // Современная Европа. – 2015. – № 4. – С. 47–58.

62. Woolley S.C. Political Communication, Computational Propaganda, and Autonomous Agents / S.C. Woolley, Ph.N. Howard // International Journal of Communication. – 2016. – Vol. 10. – P. 4882–4890.

63. Левчук Н.Н. Концептуализация сетевого влияния в системе массовых коммуникаций / Н.Н. Левчук // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 1. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2017. – № 1. – С. 81–85.

64. Bennett W.L. Changing citizenship in the digital age / W.L. Bennett (Ed.) Civic life online: Learning how digital media can engage youth. – Cambridge.: The MIT Press, 2008. – P. 1–28.

65. Петухов В.В. Поколение «нулевых»: социальные настроения, идеологические установки и политическое участие / В.В. Петухов // Полис. Политические исследования. – 2012. – № 4. – С. 56–62.

66. Травлос Т.С. Феномен протесту в політичному процесі сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Т.С. Травлос; Південноукраїнський національний педагогічний університете імені К.Д. Ушинського. – Одеса, 2015. – 18 с.

67. Valenzuela S. The Social Media Basis of Youth Protest Behavior: The Case of Chile / S. Valenzuela, A. Arriagada, A. Scherman // Journal of Communication. 2012. Vol. 62. P. 299-314.

68. Ceglińska A. Wpływ kampanii politycznej w mediach społecznościowych na zachowania wyborcze młodych Polaków / A. Ceglińska, K. Kopeć-Ziemczyk // Studia Medioznawcze. – 2016. – 1 (64). – S. 57–70.

69. Мадуро и Гуайдо поспорили в Twitter из-за блэкаута [Електронний ресурс] / Корреспондент. – Режим доступа: https://korrespondent.net/world/4073536-maduro-y-huaido-posporyly-v-Twitter-yz-za-blekauta

70. Бугера О. Використання соціальних інтернет-мереж для запобігання злочинності / О. Бугера // Підприємництво, господарство і право. – 2018. – № 5. – С. 238–241.

71. Висоцький О.Ю. Постправда: концептуальні та праксеологічні виміри / О.Ю. Висоцький // Грані. – 2018. – Т. 21, № 10. – С. 128–133.

72. Щедрова Г.П. Політична соціологія електорального простору України: сучасні тенденції / Г.П. Щедрова // Гілея. – 2019. – Вип. 143 (4), ч. 3. Політичні науки. – С. 90–94.

73. Щедрова Г.П. Вітчизняна практика використання онлайн-технологій в електоральному процесі / Г.П. Щедро-

ва // Гілея. – 2019. – Вип. 144 (5), ч. 3. Політичні науки. – С. 151–155.

74. Ключник Р.М. Культурно-символическое измерение политического протеста / Р.М. Ключник // Весці БДПУ. Серыя 2. – 2019. – № 1. – С. 33–38.

75. Кузнецов И.С. Политейнмент и таблоидизация качественной прессы / И.С. Кузнецов, В.А. Славина // Вестник ВГУ. Серия «Филология. Журналистика». – 2019. – № 1. – С. 115–117.

Медяник В.Ю.

Розділ 5.
Безпекова політика об’єднаних територіальних громад в умовах децентралізації

5.1. Політика ОТГ у сфері безпеки та охорони громадського порядку: організаційні форми та особливості

Одним з актуальних завдань органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації можна назвати громадську безпеку й охорону правопорядку. З початком цієї реформи в 2014 р. місцеві громади дістали більше управлінських повноважень, а тому й почали шукати нові можливості та розглядати нові формати організації правопорядку на місцях. Зважаючи на необхідність у створенні безпечного середовища й прагнення підвищити авторитет місцевих органів охорони громадської безпеки, влада мала вирішити питання: яка форма організації безпеки найбільше підходить об'єднаній територіальній громаді? Дискусії про те, як цей механізм працює або має працювати, які є ризики та переваги, точаться не тільки через відсутність системного досвіду роботи муніципальних органів правопорядку, а й через наявність певних прогалин у законодавстві.

Процес децентралізації влади на місцях, який відбувався майже одночасно з реформуванням правоохоронних органів та створенням Національної поліції, призвів до того, що через брак дільничних міліціонерів об'єднані територіальні громади почали брати частину правоохоронних функцій на себе, ініціюючи появу різного роду форм контролю громадської безпеки – громадських формувань з охорони правопорядку, поліцейських станцій, безпекових центрів, запровадження муніципальних варт, інституту «шерифів» чи громадських помічників.

Задля пошуку найбільш оптимального та ефективного формату організації безпеки на місцях та профілактики

правопорушень у громадах Асоціація об'єднаних територіальних громад України регулярно проводить різноманітні обговорення у формі громадських слухань та круглих столів. Яскравим прикладом є проведення секторального заходу – тематичної платформи «Безпека в громаді» за участю голови правління Мережі правового розвитку Наталі Бімбірайте, де розглядалися основні особливості формування безпечного середовища для жителів ОТГ та охорони громадського правопорядку на місцях.

Слід зазначити, що Н. Бімбірайте на основі вивчення досвіду безпекової політики на рівні муніципальної влади виокремила сім основних різновидів безпекової політики в громадах: 1) запровадження посад інспекторів територіальної громади з охорони правопорядку; 2) створення різного роду громадських формувань; 3) поява інспекторів з охорони правопорядку в межах програми «Шериф»; 4) добровільні об'єднання або «народні патрульні»; 5) поліцейські станції; 6) безпекові центри [23].

При аналізі проблеми безпеки в територіальних громадах та шляхів вирішення правопорушень на місцях виникають питання «Який формат контролю громадського правопорядку в сучасних умовах буде найбільш оптимальним та ефективним для територіальних громад?», «Що буде більш доцільним: запровадження на рівні громад інституту «шерифів» чи створення муніципальної варти?».

Однією з форм безпекової політики ОТГ можна назвати появу інституту «шерифів». У такому разі на території декількох сіл, які входять до ОТГ, працює дільничний інспектор, який повинен не лише реагувати на різного роду злочини, але й вести превентивну роботу. На офіційному рівні посада «шерифа» в Україні поки що не існує, а виконання його функцій з огляду на це покладається на інспекторів сільських рад, членів громадських формувань, помічників дільничних інспекторів або людей, які виконують громадську роботу з інформування населення. Разом з тим «шериф» може брати на себе роз'яснювальну роботу та профілактику злочинів, у

той час як поліцейські займаються їх розкриттям. Будучи людиною, яка, по суті, інтегрована в громаду, «шериф» запроваджує різні ініціативи з протидії домашньому насильству, створює певні молодіжні програми задля запобігання громадському осуду.

Яскравим прикладом діяльності інституту «шерифів» в Україні можна назвати інспектора сільської ради Старої Збур'ївки Херсонської області Віктора Кривобородька, який уже більш ніж десять років працює фактично громадським поліцейським, а фінансує його сільська громада. Саме тому Херсонський обласний центр зайнятості вирішив продовжити реалізацію цієї ініціативи на рівні області. Так, за програмою «Шериф» центром було запропоновано громадам здійснювати підбір інспекторів, оплачуючи їхнє навчання. Після проходження навчання в Старій Збур'ївці з'явився другий «шериф» – Володимир Рудковський, а реалізація проекту «Шериф» задля вивчення реальної ситуації в малих та середніх громадах України, крім Херсонської, почалася й у Полтавській та Харківській областях [3].

Другою формою співробітництва поліції та муніципальної влади можна назвати «офіс безпеки громади», основною метою якого стало об'єднання зусиль всіх служб, які несуть відповідальність за безпеку задля комунікації. Серед них можна назвати місцевих чиновників, поліцейських, пожежників, служби порятунку, громадські організації, кризові центри тощо. Такі центри вперше виникли в США у 1980-х рр. і зараз все більше поширюються в Україні. Зокрема концепція офісів безпеки втілюється на практиці в Одеській, Сумській та Хмельницькій областях.

Третім видом взаємодії поліції та громади, що характерний для туристичних та віддалених районів, є поліцейські станції. Вони забезпечують присутність поліції на місцях, не будучи поліцейськими відділами, і набули поширення в Рівненській, Херсонській та Волинській областях.

На сьогодні значного поширення набувають громадські формування у вигляді муніципальної варти, діяльність якої регулюється певною нормативно-правовою базою для створення муніципальної поліції. Зокрема окремі статті закону щодо благоустрою населених пунктів дозволяють покладати частину управлінських функцій на муніципальну варту [7]. У жовтні 2018 р. в рамках програми безпекової політики громад було організовано Всеукраїнський конкурс «Безпечна громада – спільний інтерес, спільна відповідальність», метою якого стало встановлення тісного співробітництва між місцевою владою та поліцією, активна участь громади у вирішенні безпекових питань, підтримка правопорядку й запобігання різного роду злочинам у громаді, створення середовища безпеки на основі діалогу різних зацікавлених осіб на рівні місцевого самоврядування [3].

На конкурс надійшло 114 проектів, з яких за рішенням експертної групи перемогу здобули тринадцять з різних куточків України («Взаємодія «влада – громада – поліція» задля підтримки ромського населення в м. Сміла», «Безпека громади – щоденна співпраця», «Спільними зусиллями до безпечного міста», «Безпечний Чернігів: співпраця, орієнтована на результат», «Залучення громади до безпекових ініціатив», «Інститут соціальних перемовників», «Безпечна громада – спільна відповідальність», «Координаційний офіс як інструмент розвитку безпечної громади та інклюзивності»). Слід зазначити, що серед переможців були й два проекти з Дніпропетровщини – «Community Policing Dnipro – поліція як частина громади» та «Публічна безпека спільними зусиллями поліції та громади», на які було виділено 550 та 300 тис. грн відповідно [25].

Будучи підпорядкованими місцевій владі, муніципальні вартові об’єднуються для спільних з поліцією або самостійних патрулювань, охорони громадського порядку та превентивної роботи. Як правило, вони виконують роботу як помічники поліції у вільний час. До основних

повноважень муніципальних поліцейських належать: 1) складання протоколів про адміністративні правопорушення та накладання штрафів; 2) патрулювання вулиць та охорона громадського порядку; 3) охорона комунальних об'єктів, пам'яток історії та культури; 4) виявлення правопорушень у сфері благоустрою громади (торгівля в недозволених місцях, незаконне встановлення МАФ, зовнішньої реклами тощо); 5) несанкціонований продаж тютюну та алкоголю; 6) запобігання порушенням земельного та природоохоронного законодавства; 7) контроль за паркуванням, чистотою вулиць, парків та скверів [5].

Аналізуючи переваги та недоліки муніципальної варти як форми організації безпеки громади, серед переваг можна виділити безпосередню підконтрольність громаді, можливості фінансування як з державного, так і з місцевого бюджетів, контроль за дотриманням рішень муніципалітету на місцях. У той же час серед недоліків варто виокремити муніципалізацію поліції та фактично перетворення на «поліцію мера», появу додаткових витрат з бюджету та ймовірність зловживань у процесі призначення керівників муніципальної варти [2].

Досить цікавим є досвід організації муніципальної варти в столиці України – місті Києві. Ініціатором створення виступила Київська міська державна адміністрація. Спочатку їхня структура була громадським формуванням, але за деякий час було вирішено, що працювати на громадських засадах невигідно, й тому у вересні 2017 р. було створено комунальне підприємство «Муніципальна охорона». Зараз метою організації є слідкування за дотриманням правопорядку під час ярмарків, семінарів, громадських слухань, публічних заходів, охорона комунального майна. Серед подальших планів – запровадження в кожному ОСББ посади вартового (так званого «шерифа»), який би став своєрідним координатором безпеки громади. В організації є головний фронт-офіс, а також у кожному районі міста – опорний пункт. Станом на травень 2018 р. муніципальна охорона м. Києва налі-

чувала 336 членів громадського формування, 90% з яких є учасниками АТО [23].

Кожному вартовому Муніципальної варти м. Києва необхідно опанувати два навчальних курси: теорію (правовий цикл, вміння застосовувати силу й поводитися зі зброєю) та практику (затримання правопорушника, психологічні аспекти, фізична підготовка). Крім того, «вартові» отримують спеціальний соціальний пакет, до якого входить безкоштовне відвідування тренажерного залу та масажу. Утім, серед назрілих проблем муніципальної варти м. Києва, за словами очільника А. Кулембета, є «відчутний брак коштів та упереджене ставлення, зокрема недостатнє сприйняття киянами подібних угруповань». Тож якщо другу проблему можливо вирішити системою роботою та результатами, то першу – лише реальним збільшенням фінансування [13].

Прикметно, що комунальне підприємство «Муніципальна охорона» вирізняється з-поміж інших подібного роду громадських формувань наявністю власного автопарку, що включає чотири автомобілі для здійснення так званої пультової охорони. Принцип «пультової охорони» передбачає комплекс невідкладних заходів, які здійснює група швидкого реагування у разі надходження відповідного сигналу шляхом виїзду на місце вчинення правопорушення задля вирішення проблеми. Загалом для створення безпечного середовища у столиці Київська міська державна адміністрація виділяє щорічно близько 100 млн грн. Саме тому й успішно діє програма «Безпечна столиця», яка також, у свою чергу, отримує фінансову підтримку КМДА [13].

Таким чином, політика об'єднаних територіальних громад у сфері безпеки та охорони громадського порядку в умовах децентралізації фокусується на таких організаційних формах, як створення різного роду громадських формувань та добровільних об'єднань («народних патрульних) з охорони безпеки мешканців громад, наявність інспекторів ОТГ з охорони правопорядку та спе-

ціальних інспекторів за програмою «Шериф», поява поліцейських станцій та безпекових центрів. Усі вони покликані забезпечувати безпеку й громадський порядок громадян певної ОТГ, сприяти налагодженню співпраці й комунікації між жителями громади та представниками правоохоронних органів задля запобігання скоєнню злочинів і порушенню нормативно-правової бази.

5.2. Пріоритетні напрями безпекової політики Дніпропетровщини в умовах сьогодення

Останнім часом Дніпропетровщина все активніше почала долучатися до реформування системи правоохоронних органів, а в умовах децентралізації і з появою об'єднаних територіальних громад стала одним з лідерів створення безпечного середовища на місцях. Серед пріоритетних напрямів безпекової політики Дніпропетровщини, реалізацією яких займаються об'єднані територіальні громади регіону, можна назвати пілотний проект «Поліцейський офіцер громади», «Community Policing Dnipro», розвиток муніципальної варти як форми безпекової політики ОТГ.

На сучасному етапі одним з найпріоритетніших напрямів безпекової політики ОТГ Дніпропетровської області стала реалізація пілотного проекту «Поліцейський офіцер громади». Зокрема Дніпропетровщина стала першою на території України областю, де з червня 2019 р. поліцейські почнуть працювати в новому форматі. Зокрема в межах реформи Національної поліції створюється інститут поліцейських офіцерів громад, що передбачає запровадження посади підзвітного громаді офіцера поліції. Слід зазначити, що це – якісно новий рівень комунікації і поліцейського сервісу, адже тепер поліцейський буде на постійному зв'язку з мешканцями громади, опікуючись їх безпекою та захистом.

Пілотний проект «Поліцейський офіцер громади» був створений за ініціативи Національної поліції Укра-

їни за участю українських високопосадовців – В. Гройсмана та А. Авакова, голови Національної поліції України С. Князєва та 21 очільника об'єднаних територіальних громад Дніпропетровщини. На урочистому випуску поліцейських офіцерів головам об'єднаних громад було вручено сертифікати учасників проекту «Поліцейський офіцер громади» [19].

Ще в лютому 2019 р. близько 40 правоохоронців з об'єднаних територіальних громад Дніпропетровщини розпочали навчання у межах реалізації проекту «Поліцейський офіцер громади». Пройшовши конкурсний відбір, вони продовжили чотиримісячний курс підготовки на базі Дніпропетровського університету внутрішніх справ, де їх навчали практичним навичкам та моделюванню ситуацій не лише викладачі ДДУВС, але й професійні фахівці зі США.

За словами директора Дніпропетровського центру розвитку місцевого самоврядування, створеного за підтримки програми «U-LEAD з Європою» та Міністерства регіонального розвитку Олени Тертишної «практична частина підготовки офіцерів громад включає в себе тактику, контраварійне керування автомобілем, психологічні аспекти й комунікацію з громадськістю у сільській місцевості [15].

Наприкінці вивчення курсу майбутні офіцери громад проходять підсумкове тестування, після успішного складання якого можуть розпочати роботу, отримавши форму, зброю і спеціальний транспорт. Місцеві громади мають, у свою чергу, надати підтримку новим «вартовим громад», забезпечивши офіцерів належними житлово-побутовими умовами, службовим приміщенням та відповідною оргтехнікою для виконання своїх посадових обов'язків. Заробітна плата нового «шерифа» складатиме близько 12 тис. грн [6].

Серед переваг офіцера громади можна назвати наявність службового автомобіля і планшета для електронного ведення документації. Раніше дільничний інспектор,

який начебто мав забезпечувати порядок на одній дільниці, протягом дня обслуговував декілька дільниць, отримуючи у відділку поліції план на день та екіпірування, але й подекуди виконуючи інші доручення – охороняти державну установу чи конвоювати злочинців [15]. На відміну від дільничного інспектора, поліцейський офіцер отримуватиме план не на день, а на два тижні наперед, і для цього йому не доведеться витрачати час на дорогу до відділку поліції [6].

Завдяки наявності робочого планшета в поліцейського офіцера з'явилася можливість ведення документації в електронному вигляді. Поліцейський офіцер громади – це не дільничний інспектор, і тому він вже не буде охороняти сторонні установи й конвоювати злочинців, не буде займатися тим, що не входить до його прямих обов'язків. Головне завдання офіцера громади в сучасних умовах полягає у забезпеченні порядку лише на одній своїй дільниці (а не кількох) у межах ОТГ. Задля забезпечення комфорту й безпеки офіцер повинен бути частиною громади, знати мешканців своєї громади й приділяти їм максимально багато уваги. Поліцейський офіцер громади звітуватиме й перед самою громадою [15].

Не стала винятком і Царичанська об'єднана територіальна громада, в якій разом з іншими ОТГ Дніпропетровської області розпочинається реалізація пілотного проекту «Поліцейський офіцер громади». З метою забезпечення робочими місцями нових «вартових громади» Царичанська ОТГ придбала меблі, здійснила ремонт окремої кімнати в адміністративному будинку Царичанської селищної ради та обладнала частину приміщення будинку культури з окремим входом у селі Прядівка Царичанської ОТГ. На території громади найближчим часом працюватиме троє поліцейських офіцерів, які будуть опікуватися виключно безпекою та захистом інтересів громади, звітуючи за свою роботу перед жителями громади [19].

Другим пріоритетним напрямом безпекової політики ОТГ є Community Policing Dnipro – проект, на який було

виділено 550 тис. грн. [3]. Сутність Community Policing (далі – CoPo) полягає у постійній взаємодії поліції та місцевої влади, коли поліцейський перебуває в постійній комунікації з мешканцями громади, враховує їхні думки та пропозиції щодо проблем безпеки та громадського порядку на певній території обслуговування задля створення взаємного безпечного середовища. У чому ж полягають переваги CoPo?

По-перше, поліція та місцева влада несуть однакову відповідальність за безпеку громади; по-друге, поліція має можливість вчасно реагувати на потреби, які має громада; по-третє, співпраця населення з поліцією спрямована на досягнення певного результату, бо має на меті запобігання злочинам і створення спільного плану превентивної діяльності [4].

Які завдання виконує CoPo і що може дати конкретному мешканцю певної громади? Передусім, з'являється індивідуальний підхід поліції до розв'язання нагальних проблем конкретного жителя громади. Зокрема людина може повідомити поліцейського про певну ситуацію чи правопорушення та спільними зусиллями здійснити дії задля запобігання подібній ситуації у майбутньому. Комунікація поліції з населенням у межах Community Policing передбачає і співпрацю шляхом надання конкретних пропозицій щодо питань безпеки, які враховуються при формуванні місцевих програм з підвищення рівня безпеки.

Останнім часом набувають поширення інноваційні платформи комунікації поліції та громади, серед яких онлайн-опитування, «карти злочинності», різноманітні спільні тренінги та тематичні зустрічі. Така співпраця населення та поліції у межах такої моделі поліцейської діяльності, як Community Policing може підвищити рівень інформованості населення, даючи відповіді на найбільш нагальні питання безпеки та охорони громадського порядку, прав та обов'язків громадян; налагодити контакти громадян з правоохоронними органами; завчасно запобігти високому рівню злочинності шляхом проведення

різного роду превентивних заходів; окреслити найбільш небезпечні ділянки міст з проблемами наркоманії та квартирних крадіжок; відновити довіру населення до поліції і, зрештою, заохотити людей до участі в житті громади [2, с. 43].

Третім пріоритетним напрямом безпекової політики ОТГ Дніпропетровської області можна назвати проект «Шкільний офіцер поліції», який був запущений у 2016 р. в школах Дніпра. У межах проекту поліцейські проводять різного роду тематичні лекції, бесіди, тренінги щодо запобігання правопорушенням та злочинам серед учнів закладів середньої освіти. Досить цікавим є приклад впровадження проекту «Шкільний офіцер поліції» на базі Комунального закладу освіти «Спеціалізована школа № 134 гуманістичного навчання та виховання» Дніпровської міської ради, де шкільним офіцером поліції є старший інспектор відділу зв'язків з громадськістю Управління патрульної поліції в Дніпропетровській області, старший лейтенант поліції А.В. Малиновська-Поправка [24].

Починаючи з 2017 р., з учнями спеціалізованої школи № 134 проводяться різного роду інформаційні заходи в межах проекту «Шкільний офіцер поліції». Зокрема в березні 2017 р. для учнів 9-х класів було проведено бесіду «Відповідальність неповнолітніх за протиправні дії». У межах Всеукраїнського тижня безпеки дорожнього руху в травні 2017 р. для учнів 5-х та 6-х класів було проведено інформаційні хвилини із запобігання дитячому травматизму на дорогах, щодо правил поведінки в екстремальних ситуаціях. Досить цікавими були й заходи поліції в пришкільних дитячих таборах школи № 134 – «Мальва» та «Соняшник», де інспекторами патрульної поліції на прикладах мультиплікаційних героїв було проаналізовано конкретні ситуації позитивної і негативної поведінки героїв, а також здійснені ними правопорушення [24].

Не менш насиченим у плані реалізації проекту «Шкільний офіцер поліції» був і 2018 р. Зокрема, в січні

2018 р. представники патрульної поліції передали школі комплект з тридцяти світловідображувальних жилетів для безпечного пересування дітей містом. Протягом січня 2018 р. представники ювенальної превенції Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпра провели для учнів 3–7-х класів бесіди «Відповідальність за порушення закону», які супроводжувалися показом тематичних відеороликів. Особливо актуальною стала й проблематика булінгу в дитячих колективах. Саме тому серед учнів 7-х класів співробітниками поліції проводилися тренінги на тему «Протидія булінгу в дитячому колективі», а з учнями 8–9-х класів інформаційні хвилини «Відповідальність підлітків за правопорушення». А в 2019 р. в школі було проведено загальношкільну акцію «Стоп, булінг» із запобігання дитячому насиллю, де учні 10-А класу підготували тематичний інтерактивний захід, а школярі всієї школи долучилися до флешмобу шляхом малювання тематичних плакатів [24].

Ще одним пріоритетним напрямом вирішення проблем безпеки на рівні ОТГ Дніпропетровської області є створення добровільних громадських формувань для здійснення патрулювання, якими є муніципальні дружини та муніципальні варти. Показовим прикладом є діяльність комунального підприємства «Муніципальна варта» Дніпровської міської ради, учасники якої на громадських засадах влаштовують спільні патрулювання з поліцією задля запобігання правопорушенням та злочинам і з метою припинення незаконної торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами, а також незаконної діяльності пунктів прийому металобрухту, що мають місце в межах громади. Нерідко під час масових заходів добровольці муніципальної варти допомагають поліціянтам перекривати рух, а у випадках виявлення правопорушень мають можливість викликати патруль.

Так, протягом січня – березня 2019 р. було виявлено 282 адміністративних правопорушення, зокрема порушення правил благоустрою (ст. 152 КУпАП), незаконна

торгівля пивом, алкогольними та слабоалкогольними напоями у заборонений місцевою владою час доби (ст. 156, ч. 2 КУпАП), за результатами яких було складено відповідні протоколи щодо притягнення до адміністративної відповідальності [11].

Доволі цікавою є практика створення курсів самооборони для жінок, тренування на яких проводять патрульні поліцейські Дніпра. А в Кривому Розі поліцейські разом з ветеранами АТО ініціювали благодійний фотопроект про дітей з аутизмом, які є переселенцями зі сходу України, де все ще триває збройний конфлікт.

Отже, серед пріоритетних напрямів безпекової політики об'єднаних територіальних громад Дніпропетровщини на сучасному етапі можна назвати реалізацію проектів «Поліцейський офіцер громади» та «Шкільний офіцер поліції», втілення на практиці доволі цікавої моделі поліцейської діяльності – «Community Policing Dnipro», а також успішну практику спільних патрулювань громади та поліції, яка здійснюється у формі муніципальної варти Дніпра.

5.3. Муніципальна варта як форма безпекової політики Царичанської ОТГ Дніпропетровської області

Яскравим прикладом втілення ідеї щодо координування безпеки громади на Дніпропетровщині є Царичанська об'єднана територіальна громада, з ініціативи якої у липні 2017 р. розпочало свою роботу громадське формування «Варта Приорілля». Її керівником був призначений начальник соціально-гуманітарного відділу Царичанської ОТГ Юрій Липка. До складу «Варти» увійшли добровольці з числа представників освіти, медицини, підприємців, депутатів селищної ради, активістів громади. Кожен «вартувальник» отримав посвідчення члена громадського формування.

Громадське об'єднання «Варта Приорілля» було створене як формування на добровільних засадах з метою

співпраці з органами місцевого самоврядування та правоохоронцями щодо запобігання та припинення адміністративних правопорушень і злочинів, захисту життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і державних протиправних посягань.

Основною метою та завданням громадського формування з охорони громадського порядку «Варта Приорілля» є: 1) надання допомоги органам поліції у забезпеченні громадського порядку й громадської безпеки, запобіганні адміністративним проступкам і злочинам; 2) інформування органів та підрозділів поліції про вчинені або ті, що готуються, злочини, місця концентрації злочинних угруповань; 3) сприяння органам поліції у виявленні та розкритті злочинів, розшуку осіб, які їх вчинили; 4) участь у забезпеченні безпеки дорожнього руху та боротьбі з дитячою бездоглядністю і правопорушеннями неповнолітніх; 5) проведення рейдів з метою виявлення фактів незаконного продажу тютюнових та алкогольних виробів неповнолітнім [9].

Громадське формування «Варта Приорілля» діє в межах території Царичанської об'єднаної територіальної громади, у складі якого може бути сформовано штаб та окремі загони. Структура керівництва складається із загальних зборів членів формування, що збираються не рідше одного разу на рік. Існує практика й скликання позачергових зборів на вимогу виконавчого органу або не менше 20% загальної кількості членів формування. За 10 календарних днів до проведення зборів члени формування попереджаються в письмовому вигляді і вважаються дійсними, якщо на них присутні не менше 50% членів об'єднання. Усі рішення загальних зборів заносяться до протоколу, який засвідчується підписами головуючого та секретаря загальних зборів [10].

Згідно зі статутом членами формування «Варта Приорілля» можуть стати громадяни України віком від 18 років, що бажають брати участь у контролі за громадським порядком, здатні за своїми діловими, моральни-

ми якостями й станом здоров'я виконувати взяті на себе зобов'язання на добровільних засадах. Члени формування можуть забезпечувати правопорядок за місцем реєстрації формування після проходження відповідної підготовки в органах поліції, одержавши в органі місцевого самоврядування посвідчення і нарукавну пов'язку члена формування. Не можуть бути членами формування особи, які порушують громадський порядок, особи із судимістю, яка не погашена в установленому законом порядку, засуджені за умисні злочини, хворі, визнані недієздатними та інші особи. Громадяни приймаються та виключаються зі складу формування виключно на основі заяви у порядку, встановленому зборами. У разі вчинення членом формування діяння, несумісного з подальшим перебуванням його в складі варти, або негідного ставлення до виконання своїх обов'язків член формування може бути виключений зі складу формування рішенням загальних зборів [22].

«Вартові Приорілля» беруть на себе обов'язок забезпечувати охорону громадського порядку, маючи при собі під час виконання обов'язків відповідне особисте посвідчення та пов'язку члена формування, що розміщується на рукаві; доставляти до поліцейського відділку та в приміщення відповідної ОТГ осіб, які вчинили різного роду правопорушення з метою його припинення, встановлення особи порушника, складання протоколу про адміністративне правопорушення у разі відсутності можливості його складання на місці вчинення.

«Вартові Приорілля» під час виконання обов'язків з охорони громадського порядку чи спільного з поліцією патрулювання за умови пред'явлення посвідчення мають право вимагати від мешканців громади дотримання правопорядку, негайного припинення правопорушень і злочинів. У разі виникнення підозри у вчиненні адміністративного правопорушення і злочину вартовий може перевірити у громадян документи, що посвідчують особу. Разом з працівниками вартові можуть затримувати і до-

ставляти до органу поліцейського відділку осіб, які виявили непокору вимогам члена формування і не виконують вимоги щодо припинення вчинених правопорушень, а також вартові мають право складати протоколи про адміністративні порушення.

Члени муніципального добровільного об'єднання «Варта Приорілля» під час виконання спільних з поліцією завдань з охорони безпеки можуть застосовувати заходи фізичного впливу, використовувати спеціальні засоби самооборони та індивідуального захисту, зокрема речовини сльозоточивої та дратівливої дії. Про намір застосування сили і спеціальних засобів члени муніципальної варти мають попередити осіб, проти яких вони будуть застосовані. У разі виникнення безпосередньої загрози життю або здоров'ю члена «Варти Приорілля» або мешканця громади чи працівника поліції фізична сила й спеціальні засоби можуть бути застосовані без попередження [22].

У випадку поранення або смерті правопорушника, що сталися в результаті застосування фізичного впливу чи спеціальних засобів, «Вартові Приорілля» зобов'язані негайно повідомити відповідні органи поліції та прокуратури. Члени формування, яким дозволено поліцією придбання, зберігання й застосування спеціальних засобів самооборони, можуть використовувати речовини сльозоточивої та дратівливої дії під час виконання своїх обов'язків. «Вартовим Приорілля» забороняється під час виконання своїх обов'язків застосовувати холодну та вогнепальну зброю, включаючи й мисливську, яка відповідно до законодавства перебуває в їх особистому користуванні [22].

На сьогодні до складу «Варти Приорілля» входять 46 осіб з числа представників освітньої та медичної галузі, активістів громади, підприємців, депутатів, селищної ради, у кожного з яких є відповідне посвідчення «вартувальника». Щоп'ятниці та щосуботи у вечірній та нічний час, починаючи з 22:00 до 01:00 години, співробітники поліції спільно з членами громадського формування ведуть спільні патрулювання на території Царичанської

об'єднаної територіальної громади Дніпропетровської області. Спільні патрулювання передбачають перевірки дискотек, барів, кафе, місць відпочинку громадян, магазинів на предмет продажу тютюнових виробів та алкогольних напоїв неповнолітнім [21, с. 1].

На території селища Царичанка нічні патрулювання, як правило, здійснюються в Центральному парку та центральній площі, стадіоні «Діброва», дискотеці «Енерджі» та інших громадських місцях. Досить часто трапляються правопорушення щодо неповнолітніх дітей, які перебували після 23:00 години не вдома та ще й у нетверезому стані. У такому разі представники поліції спільно з «вартувальниками» складали адміністративні протоколи на їхніх батьків за неналежне виконання батьківських обов'язків [21, с. 1].

Трапляються й випадки розпиття підлітками алкогольних напоїв у центрі селища – у парку Шевченка. Дитячі майданчики та паркова зона після нічних розваг зазнають певних пошкоджень (биття склянок, перевертання клумб з квітами, псування майна, що перебуває на балансі громади), у результаті чого проводилася роз'яснювальна робота серед молоді щодо недопущення розпиття алкогольних напоїв у громадських місцях, складалися протоколи про вчинення правопорушень. Територія спільного патрулювання охоплює не лише Царичанку як центр територіальної громади, але й інші шість сіл, які входять до територіальної громади – Бабайківку, Преображенку, Юр'ївку, Михайлівку, Прядівку, Дубове.

Крім забезпечення громадської безпеки в нічний час обов'язковим є спільне чергування «Варти Приорілля» та поліцейських під час проведення державних та релігійних свят і масових заходів на території Царичанської об'єднаної територіальної громади. Починаючи з квітня 2017 р., постійно розробляється графік спільного патрулювання працівників поліції та «Варти Приорілля». Кількість чергових членів громадського формування відрізняється залежно від свята. Зокрема під час новорічних та

різдвяних свят разом з поліцейськими чергування несуть сім членів «Варти», під час святкування Дня молоді та відзначення Дня Незалежності на місцевому стадіоні «Діброва» – шість. На Великдень чергують п'ять вартових, у День пам'яті та примирення й перемоги над нацизмом, а також у День Конституції – чотири [21, с. 1].

У свою чергу, відзначення річниці пам'яті аварії на Чорнобильській АЕС, Міжнародний День захисту прав дітей, День скорботи і вшанування пам'яті жертв Другої світової війни в Україні, День знань, День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій патрулюють три вартових. До того ж під час відзначення річниці визволення Дніпропетровської області та України від нацистських окупантів і святкування в громаді Дня святого Миколая чергують двоє [18].

Спільні рейди співробітників Царичанського відділення поліції та громадського формування «Варта Приорілля» є досить ефективними в плані запобігання правопорушенням і налагодження безпекової політики в громаді, але є й проблеми, які певним чином гальмують цей процес. Зокрема недостатня кадрова забезпеченість дільничних інспекторів поліції не дозволяє повною мірою займатися контролем громадського порядку й виявленням правопорушень на рівні центру та складових частин територіальної громади.

Висновки до п'ятого розділу

Таким чином, на сучасному етапі доволі важливим є пошук оптимального формату взаємодії місцевої влади та органів правопорядку. Серед них можна виокремити появу інституту «шерифів», успішну реалізацію проектів «Поліцейський офіцер громади» та «Шкільний офіцер поліції», ефективне функціонування добровільних формувань у вигляді муніципальної варти. Остання є досить дійовою формою організації безпекової політики територіальної громади щодо забезпечення громадського

правопорядку та дисципліни. Зокрема громадське формування «Варта Приорілля» за два роки своєї діяльності шляхом проведення спільних з поліцією рейдів, перевірок та чергувань значно покращило рівень безпеки та громадського правопорядку жителів громади. Виконуючи свої обов'язки на добровільних засадах, представники різних соціальних груп та професій не залишаються байдужими до безпекових проблем Царичанської ОТГ, а тому й долучаються до таких громадських формувань, як «Варта Приорілля, аби стояти на сторожі миру, створення безпечного середовища та забезпечення громадського правопорядку для жителів своєї громади.

Список використаної літератури

1. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки / О. Батанов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 2 (12). – С. 56.

2. Безпека громади: пошук спільних рішень: посібник / за ред. Д. Поладової. – К., 2018. – 154 с.

3. Вишницька А. Хто й як дбає про безпеку в громадах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cop.org.ua/ua/ukrainskyi-dosvid/khto-j-yak-dbae-pro-bezpeku-u-gromadakh

4. Взаємодія громади та поліції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2017/02/com_pol.pdf

5. Гудзь Т.І. Розширення компетенції органів місцевого самоврядування як передумова створення муніципальної міліції / Т.І. Гудзь // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2009. – № 841. – С. 38–42.

6. Для чого в поліції хочуть дільничних замінити на «офіцерів громад» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-society/2709912-dla-cogo-v-policii-hocut-dilnicnih-zaminiti-na-oficeriv-gromad.html

7. Закон України «Про благоустрій населених пунктів» від 10.06.2017 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 49. – Ст. 517. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15-вр

8. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр

9. Закон України «Про участь громадян в охороні громадського правопорядку і державного кордону» від 22.06.2000 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2000 – № 40 – Ст. 338. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14-вр

10. Звіт про роботу громадського формування з охорони громадського формування «Варта Приорілля» за 2017–2018 рр.

11. КП «Муніципальна варта» Дніпровської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dniprorada.gov.ua/uk/page/romunalne-pidpriemstvo-municipalna-varta-dniprovskoi-miskoi-radi

12. Капітонова Н.В. Муніципальна поліція: плюралізм наукових підходів / Н.В. Капітонова // Держава та регіони: Серія «Право». – 2017. – № 1 (55). – С. 14–18.

13. Кулембет А. Мріємо, щоб у кожному ОСМД був вартовий [Електронний ресурс] / А. Кулембет. – Режим доступу: https://gurt.org.ua/news/informator/45926/

14. Матюхіна Н.П. Муніципальна поліція: окремі сторінки минулого та сьогодення (зарубіжний досвід) / Н.П. Матюхіна // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 431–435.

15. На Дніпропетровщині розпочали навчання перші «офіцери громад» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2644492-na-dnipropetrovsini-rozpocali-navcanna-persi-oficeri-gromad.html

16. Орлов В.А. Конституційно-правова основа громадського порядку / В.А. Орлов // Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Право». – 2013. – Вип. 5. – С. 223–229.

17. Орлов В.А. Територіальна громада – фундатор громадського порядку адміністративної одиниці /

В.А. Орлов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – Вип. 4. – С. 193–204.

18. План роботи ГФ ОГП «Варта Приорілля» та представників поліції щодо чергування по охороні громадського порядку під час державних та релігійних свят і проведення масових заходів на 2018/2019 рр.

19. Поліцейський офіцер громади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gromada.org.ua/gromada/tsarichanka/news/1558534052/

20. Презентація проекту «Поліцейський офіцер громади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gromada.org.ua/gromada/tsarichanka/news/1559050797/

21. Приорільська правда (газета Царичанської ОТГ). – 2017. – № 22. – 10 лип. – С. 1.

22. Статут громадського формування з охорони громадського формування «Варта Приорілля» на території Царичанської селищної ради Царичанського району Дніпропетровської області.

23. Чванько Л. «Шерифи» чи муніципальна поліція: яку форму організації безпеки обирають громади [Електронний ресурс] / Л. Чванько. – Режим доступу: https://www.prostir.ua/?news=sheryfy-chy-munitsypalna-politsiya-yaku-formu-orhanizatsiji-bezpeky-obyrayut-hromady

24. Шкільний офіцер поліції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://school134.dnepedu.com/uk/site/shkilnii-ofitser-politsiy.html

25. 13 проектів перемогли в конкурсі, покликаному розвивати безпеку в громадах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irf.ua/allevents/news/bezpeka_v_gromadakh_peremozhtsi/

ЗМІСТ

ВСТУП 3
Щедрова Г.П.
Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ І КРИЗ 9
1.1. Політологічний дискурс проблематики політичних конфліктів і криз 11
1.2. Детермінанти інформаційного впливу на конфлікти та кризові явища в політиці 29
1.3. Конфліктний потенціал політичних інститутів сучасної України: домінанти та засоби управління 42
Висновки 52
Список використаної літератури 54

Перфільєва А.О.
Розділ 2. ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ У СУЧАСНОМУ СВІТІ 63
2.1. Геоекономічний простір сучасного світу 65
2.2. Сутність, складові та суб'єкти геоекономічного конфлікту 75
2.3. Геоекономічний вимір російсько-українського конфлікту 85
Висновки 95
Список використаної літератури 96

Щолокова Г.В.
Розділ 3. BREXIT ЯК ЧИННИК ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ: КОНФЛІКТОГЕННИЙ ПОТЕНЦІАЛ 99
3.1. Особливості європейської інтеграції Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії 101
3.2. Проблема політичної стабільності у Великій Британії в умовах Brexit 109
3.3. Поглиблення ідейно-політичних розмежувань у британському суспільстві як наслідок Brexit 118
3.4. Сполучене Королівство після Brexit: сценарії подальшого розвитку 124

Висновки 128
Список використаної літератури 129

Ключник Р.М.
Розділ 4. ФАКТОРИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ В УМОВАХ КРИЗОВОГО СТАНУ 133
4.1. Мобілізація учасників протесту в умовах кризи: основні закономірності 135
4.2. Соціальний капітал, політична ідентичність та формування протестного потенціалу 146
4.3. Комунікативний фактор динамізації протестного руху 156
Висновки 165
Список використаної літератури 166

Медяник В.Ю.
Розділ 5. БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ... 175
5.1. Політика ОТГ у сфері безпеки та охорони громадського порядку: організаційні форми та особливості 177
5.2. Пріоритетні напрями безпекової політики Дніпропетровщини в умовах сьогодення 183
5.3. Муніципальна варта як форма безпекової політики Царичанської ОТГ Дніпропетровської області 189
Висновки 194
Список використаної літератури 195

Наукове видання

Галина Петрівна Щедрова
Ганна Володимирівна Щолокова
Руслан Максимович Ключник
Анастасія Олександрівна Перфільєва
Вадим Юрійович Медяник

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ТА КРИЗИ: МОБІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ

Монографія

Редактори Л.В. Пилипчак, М.С. Кузнецова
Комп'ютерна верстка А.Ю. Такій

Підписано до друку 14.11.2019. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 11,62.
Тираж 300 пр. Зам. № .

ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля».
49000, м. Дніпро, вул. Січеславська Набережна, 18.
Тел. (056) 778-58-66, e-mail: rio@duan.edu.ua
Свідоцтво ДК № 5309 від 20.03.2017 р.

Віддруковано у ТОВ «Роял Принт».
49052, м. Дніпро, вул. В. Ларіонова, 145.
Тел. (056) 794-61-05, 04

Свідоцтво ДК № 4765 від 04.09.2014 р.